

СПРОБА СИНТАКТИКО-СТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЕЗІЇ О. БЛОКА «О ДОБЛЕСТЯХ, О ПОДВИГАХ, О СЛАВЕ»

Є. М. Ткаченко

Робіт, присвячених аналізу мови О. Блока, небагато. Переважна більшість їх — лексикологічні¹. Окремо стоїть стилістичний аналіз «Незнакомки» О. Блока, зроблений О. М. Фінкелем². Побіжні зауваження щодо мови поета в монографіях³ про його творчість нечисленні й одноманітні. Це стосується і синтаксису.

А разом з тим, на думку Н. Венгрова, «у творчості Блока... синтаксична будова займає таке значне місце, що, видимо, вона, а не будь-яка інша конструкція стає явищем, що визначає поетичну мову Блока»⁴.

Звертаючи увагу на своєрідність цієї сторони художньої манери поета, дослідники роблять зауваження відносно інтонаційної⁵ або ритміко-синтаксичної⁶ будови фрази у Блока. Проте цими зауваженнями вони й обмежуються. Немає аналізу ритміко-синтаксичної будови поезії Блока, як, зрештою, і взагалі аналізу його синтаксису, якщо не брати до уваги багато в чому застарілу статтю⁷ Л. О. Курилової 1929 року. Таким чином, можна говорити майже про відсутність постановки проблеми, що нас цікавить.

Поезія «О доблестях, о подвигах, о славе» згадується блокознавцями Б. Соловйовим, Л. І. Тимофєєвим, В. Орловим у зв'язку з аналізом лірики Блока періоду між двома революціями. Б. Соловйов, крім того, робить декілька зауважень⁸ про порядок слів у цій поезії. Але аналіз ритміко-синтаксичної будови вірша не є предметом його дослідження.

¹ Л. Я. Гинзбург. О прозаизмах в лирике Блока. Блоковский сборник. Тарту, 1964; З. Минц. Об одном способе образования новых значений слов в произведении искусства (прозаическое и поэтическое в стихотворении А. Блока «Незнакомка»). — «Уч. зап. Тартуского ун-та», вып. 181, 1965 та ін.

² Тези його статті «Стилистическое использование служебных слов (на материале стихотворения А. Блока «Незнакомка») надруковані в зб. «Межвузовская конференция по исторической лексикологии, лексикографии и языку писателя». Тезисы докладов, Л., 1961.

³ В. Орлов. Александр Блок. Очерк творчества. Изд-во художественной литературы, М., 1956; Б. Соловьев. Поэт и его подвиг. Творческий путь Александра Блока. «Советский писатель», М., 1965; Л. И. Тимофеев. Александр Блок. Изд-во МГУ, 1957.

⁴ Н. Венгров. Путь Александра Блока. Изд-во Академии наук СССР, М., 1963, стор. 335.

⁵ Ю. Тынянов. Блок. — Ю. Тынянов. Проблема стихотворного языка. Статьи. «Советский писатель», М., 1965.

⁶ Н. Венгров. Путь Александра Блока. Изд-во Академии наук СССР, М., 1963.

⁷ Л. А. Курилова. Из наблюдений над синтаксисом А. Блока. — «Научные записки Харьковской научно-дослідной кафедры мовознавства», 1929, № 9.

⁸ Б. Соловьев. Поэт и его подвиг. Творческий путь Александра Блока. «Советский писатель», М., 1965, стор. 464—465.

Завдання нашого аналізу, зробленого на матеріалі однієї поезії,— показати зв'язок змісту поезії з її ритміко-синтаксичною будовою, показати, що саме ця будова — явище, що визначає поетичну мову Блока, як про це говорить Н. Венгров.

У складній і суперечливій любовній ліриці О. Блока особисте, реально пережите, сполучається з історичним і світовим. Лірика до цього часу захоплює читача силою й пристрасстю зображуваних почуттів¹.

Поезія «О доблестях, о подвигах, о славе» написана 1908 р., у період кризи, яку переживав поет; вона багато в чому відтворює цю кризу і є досить показовою не тільки для творчості Блока тих років, але й для всієї його лірики. Тема поезії — драма двох людей, розповідь про втрату молодості, про загибель юнацької мрії. Розповідь ведеться від імені ліричного героя — зрілої людини, що примирилася з життям і нічого вже не чекає від нього у майбутньому. Спокійно оглядається вона на минуле. Але, згадуючи його, людина не може стримати хвилювання: минуле вривається у сучасне, примушує пережити все, що було, знову. Вся поезія — чергування емоційного піднесення та спаду. І ритміко-синтаксична структура досить послідовно передає емоційні перепади. У цьому відношенні вірш ділиться на три частини.

Перша частина — перша строфа, рядки 1—4. Структура її — складно-підрядне речення з «уповільненнями»². Зміст даної частини — введення у розповідь.

Друга частина найбільша, рядки 5—16. Синтаксична структура — складносурядні та прості речення. «Уповільнення» чергуються з «прискоренням»³, що зумовлено емоційною напруженістю цієї частини. Зміст її — розповідь про минуле.

Третя частина — рядки 17—24. Структура — складнопідрядні, складносурядні та просте речення з «прискоренням». Зміст цієї частини — примирення з загибеллю мрії, тут розв'язується драма.

Поезія написана ямбічним чотирьохдольником. Але це не чистий дольник, бо майже в кожному рядку є «прискорення» (тобто скорочення міжударного проміжку) або «уповільнення» (тобто збільшення довжини міжрядного проміжку). З 24 рядків вірша тільки в чотирьох немає ні «прискорення», ні «уповільнення» (це рядки 1-й, 11-й, 17-й, 18-й).

Вся художня система поезії підпорядкована передачі величезної емоційної сили, якою насичений вірш. Наростання та спад емоційного напруження зручніше простежити, розглядаючи кожную частину.

Перша частина. В емоційному відношенні найспокійніша, будується за допомогою ритміко-синтаксичної структури — складнопідрядне речення з підрядним часу.

Починається речення трьома однорідними додатками з прийменником «о», що повторюється. Повторення створює деяке гальмування вірша, зумовлює його спокійний біг:

О доблестях, о подвигах, о славе.

Випущення двох з цих прийменників зразу «прискорює» вірш, робить його стрибкоподібним:

О доблестях, подвигах, славе,

бо змінився розмір — чистий ямб, — а це міняє ритмічний малюнок вірша.

¹ Борис Соловьев. Поэт и его подвиг. Творческий путь Александра Блока. «Советский писатель», 1965, стор. 158.

² Термін із статті А. Н. Колмогорова та А. М. Кондратова. Ритмика поэм В. Маяковского. — «Вопросы языкознания», 1962, № 3.

³ Там же.

Другий рядок містить основне повідомлення:

Я забывал на горестной земле.

Воно подається у зрівноваженому тоні, більш роздумливо. Але правильність бігу вірша (у першому рядку — чистий дольник) ламається. Це вже не просто спокій, а, скоріше, емоційне гальмування: людина, згадуючи, **оцінює** минуле.

Біг вірша уповільнюється пірихієм у другій стопі, вірш розтягується (на 10 складів не три, а дві стопи). Міжударний проміжок у п'ять складів і створює враження тривалості, протяжності. Припадає він на означення:

Я забывал на горестной земле.

На дієслові — присудку і на обставині є наголос. І довгим, дуже звучущим виявляється означення:

на горестной земле.

Третій рядок передає той же настрій: задумлива зосередженість. 10 складів теж лягли в дві стопи, але «уповільнення» тут за рахунок трьохскладової анакрузи.

Темп вірша зростає на кінець строфи: у четвертому рядку три стопи, з «прискоренням» на другій:

Передо мной сияло на столе.

Таким чином, досить послідовна ритміко-синтаксична структура першої частини підпорядковується змісту її та емоційному забарвленню.

Друга частина. Емоційно найнапруженіша. Це — розповідь про драму двох людей. У першій частині герой згадував, воскрешав у пам'яті минуле. В другій частині картини минулого змінюють одна одну, герой весь у полоні емоційних переживань, його розповідь стає гарячковішою, психологічна забарвленість вірша більш інтенсивна, емоційна сторона виразу має перевагу над логічною. Звідси й особливість ритміко-синтаксичної структури цієї частини: прості та складносурядні речення, які свідчать про те, що автор захоплений безпосереднім процесом мовлення, без задалегідь заготовленого плану. Прості та складносурядні речення дають жвавість, розмовність, емоційність викладу. Всі вони побудовані на протиставленні Я і ТИ (з 16 особових речень у вірші 11 з підметом — особовим займенником). Протиставлення підкреслюється синтаксичним паралелізмом. Звичайно два рядки, що стоять поруч, структурно однакові:

Ты отдала свою судьбу другому,
И я забыл прекрасное лицо.

Структура речень майже повністю збігається: підмет — присудок — прямий додаток з препозитивним узгодженим означенням. У першому реченні є ще один додаток — непряий (отдала **другому**):

Я звал тебя, но ты не оглянулась,
Я слезы лил, но ты не снизошла.

У цьому випадку синтаксичний паралелізм двох рядків ускладнюється антитестичністю частин кожного рядка. І тут протиставлення не тільки Я—ТИ, а й присудків:

Я звал — ты не оглянулась,
Я слезы лил, но ты не снизошла.

Ці два рядки складаються з двох складносурядних речень. Чотири присудки динамізують мову. Але динаміка накладається на «уповільнення» в 5 ненаголошених складах, у другому — в 6. В обох рядках «уповільнення» в другій стопі. Паралелізм цього «уповільнення» і саме місце його — в другій половині рядка, де мова йде про відмовлення (не оглянулась, не снизошла), підкреслює ці присудки з «не», підкреслює безвихідність ситуації, в якій опинився герой.

«Уповільнення» само по собі та ще підсилене його паралелізмом, знижує нервово піднесення за допомогою синтаксичного дроблення фраз, підкреслює паралелізм структур.

Зіткнення двох начал — Я і ТИ — розв'язується в слідуючих двох рядках повторенням у кожному реченні займенника ТИ:

Ты в синій плащ печально завернулась,
В сырую ночь ты из дому ушла.

Третя частина. Емоційний настрій той же, що в останніх рядках другої частини. Розповідь стає спокійнішою — більш логізована його структура: з'являються складнопідрядні речення, єднальні сполучники (и, но) змінюються на підрядні сполучники та сполучні слова (где, который); з'являється звертання — емоціональна характеристика (ты, милая, ты нежная); особові речення з підметом — особовим займенником — змінюються на особові односкладні (не знаю...) та інфінітивні (уж не мечтає о нежности, о славе); немає наголошеного повторення особового займенника в кожному реченні, немає протиставлення Я—ТИ.

Історія взаємовідносин двох людей виходить за межі побутового оповідання, набуває узагальнюючого характеру.

Суперечність, розщепленість людини — відмітна риса сучасності, за Блоком. Герой поезії морально зубожів, втратив «чуття домашнього вогнища». І це вже надособиста катастрофа¹. Звідси в поезії узагальнення:

Уж не мечтає о нежности, о славе,
Все миновалось, молодость прошла.

(Узагальнюючий характер даному висновку надає структура першого рядка — інфінітивне речення — та займенник і абстрактний іменник у ролі підмета в двох інших реченнях).

Звідси ж невизначеність, хиткість семантичних зв'язків деяких речень, що підкреслює суперечність світовідчуження поета. Ця невизначеність проявляється у тому, що іноді прості речення, що знаходяться в підрядній залежності, Блок об'єднує в складносурядне, а не в складнопідрядне. Структура паратаксису менш логізована, більш тонко, безпосередньо передає емоційність вірша, схвильовану пристрастність сповіді людини і в цій поезії доречніша гіпотаксису. Але таке складносурядне речення відзначається тим, що зв'язок між простими реченнями, структурно сурядний, має відтінок підрядності:

Но час настал, и ты ушла из дому.

Структурно це складносурядне речення, але прості в складному не сумісні, а залежні одне другому. Якого характеру ця підпорядкованість — часу чи причини — сказати важко.

Ты отдала свою судьбу другому,
И я забыл прекрасное лицо.

¹ Тема поступового духовного та морального зубожіння героя ліричних поезій О. Блока досить повно розкрита в кн.: П. П. Громов. А. Блок, его предшественники и современники. «Советский писатель», М.—Л., 1966.

Яка смислова залежність між простими реченнями: я забув обличчя після того чи в той час, як ти віддала свою судьбу другому, тобто значення часу? Чи — у зв'язку з тим, що ти віддала свою судьбу, я забув твоє обличчя? Мабуть, ні перше, ні друге в чистому вигляді. Сполучник «і» поєднує ці два значення. Нове, поєднане, значення ускладнюється відтінком, який підкреслює протиставлення Я і ТИ:

Ты отдала свою судьбу другому —
Я забыл прекрасное лицо.

Таким чином, сполучник «і» виступає у невластивій йому ролі — в ролі підрядного сполучника, бо ясно, що, яке б значення в результаті поєднання декількох значень не одержав сполучник у нашому випадку, це значення не єднальне, а підрядне.

Проведений аналіз ритміко-синтаксичної побудови поезії О. Блока «О доблестях, о подвигах, о славе» підтверджує думку сучасної лінгвістики про змістовність у поетичному творі не тільки лексики, а й граматики (в даному випадку синтаксичних конструкцій).

Саме своєрідність ритміко-синтаксичної структури (паралелізми, повтори, незвичайні семантичні зв'язки речень) обумовлює цілковиту передачу не тільки змісту, а й емоційного тону твору і зумовлює, таким чином, своєрідність художньої манери поета.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА В РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

Л. Г. Авксентьев

Народи нашої багатонаціональної країни, які внаслідок перемоги Жовтня стали великою ріднею, мають можливість прочитати і належним чином оцінити творчий доробок Михайла Стельмаха. Цьому активно сприяли і сприяють переклади його творів на російську мову.

Російська мова, одна з найбільших і найбагатших мов світу, що стала засобом міжнародного спілкування, дає можливість плодотворно співробітничати усім народам великого Радянського Союзу. Вона виступає як незамінний перекладач, за допомогою якого розгортаються і міцніють творчі зв'язки між народами, відбувається обмін духовними цінностями, обмінюються досвідом численні народи Країни Рад.

Отже, переклад того чи іншого художнього чи публіцистичного твору з будь-якої мови на російську стає досягненням усіх народів і народностей нашої неосяжної Батьківщини.

Кожному перекладачеві художніх творів із національної мови на російську неминуче доводиться стикатися з перекладами тих чи інших фразеологізмів, цих своєрідних згустків багатовікової народної мудрості. Це, зрозуміло, потребує високої майстерності перекладача у відтворенні їх точного змісту, вимагає від нього максимального використання безмежного багатства стилістичних засобів російської мови.

У даній статті ми спинимося на відповідному доборі та прийомах перекладу фразеологізмів романів М. Стельмаха на російську мову. Об'єктом нашого дослідження є зіставлення романів Михайла Стельмаха «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця», «Велика рідня», «Правда і кривда», вміщених у п'ятитомнику його творів¹, з їх перекладами, здійсненими В. Россельсом². Розглянемо тільки, чи вдалося перекладачеві донести до російського читача національну специфіку і своєрідність українських фразеологізмів, їх оригінальну самотність?

Однією з основних вимог до перекладачів, як зазначає А. В. Федоров, є перш за все «вимога повністю розуміти і повноцінно передавати **смысл оригиналу** (підкреслення наше — Л. А.) і, зокрема, правильно позначити ті речі і поняття, про які йдеться іншою мовою, отже, знати

¹ М. Стельмах. Твори в п'яти томах. Держлітвидав УРСР, К., 1962—1963 (далі посилаємося на це видання, зазначаючи том і сторінку).

² М. Стельмах. Кровь людская — не водица. Авторизованный перевод с украинского В. Россельса. «Советский писатель», М., 1958. М. Стельмах. Правда и кривда. Авторизованный перевод с украинского В. Россельса. Гослитгиздат, М., 1963. М. Стельмах. Хлеб и соль. Авторизованный перевод В. Россельса. Гослитгиздат, М., 1961. М. Стельмах. Большая родня, книга первая. Авторизованный перевод В. Россельса. «Советский писатель», М., 1958.

дійсність, що відображається в оригіналі»¹. Мусимо сказати, що відомий перекладач романів М. Стельмаха В. Россельс завжди керується у своїй творчій практиці саме цією вимогою, доказом чого є його в цілому вдалі переклади. Порівняймо, наприклад, такі контексти:

Навіть за могилу на цвинтарі треба було платити, — не сміливо обізвався Дмитро.

— **Як в око вліпив**, — задоволено відказав Тимофій...» (2, 177)

«Даже за могилу на погосте надо было платить, — робко вставил Дмитро.

— **Не в бровь, а в глаз!** — одобрительно заметил Тимофей...» («Кровь людская — не водица», стор. 197).

Перекладач вдало передав український фразеологізм «як в око вліпив», що означає «влучно сказано», адекватним за значенням і образністю російським виразом «не в бровь, а в глаз» (див. Толковий словарь русского языка под. ред. Д. Ушакова, т. I, стор. 189). До ідіоматичного виразу «три чисниці до смерті» (2, 8) В. Россельс добрав рівнозначний йому російський фразеологізм «одной ногой в могиле» («Кровь людская — не водица», стор. 4). Аналогічні відповідності маємо і в інших випадках:

«А тепер наукою захищай правду. **Байдики бити** я не дам тобі» (4, 127).

«Гей, доведеться, пане, й тобі якогось дня **потрусити калиткою** і таки трохи розсупонити її» (1, 522).

«А теперь вооружайся наукой, чтобы защищать эту правду. **Бить баклуши** я тебе не дам» («Правда и кривда», стор. 142).

«Ох, придется и тебе, барин, **тряхнуть мошной** и малость рассупонить ее» («Хлеб и соль», стор. 510).

Вираз «потрусити калиткою», що означає «витратити гроші», перекладач цілком закономірно передав російським фразеологізмом «тряхнуть мошной» (див. той же словник, т. 2, стор. 270).

В. Россельс у своїй творчій практиці має значні досягнення, про що свідчать і інші факти, наприклад, калькування:

«Поле не говірконого — роботящого любить» (2, 179).

«Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця» (2, 380).

«Де є такі греблі, щоб од себе греблі?» (2, 570).

«Куди нам уже до галушки, коли ми не всьорбаємо юшки» (3, 169).

«Хто уроче — нех йому повилазять очі» (2, 260).

«Поле не говоруна — работника любит» («Большая родня», стор. 14).

«Хвалилася овца, что у нее хвост как у жеребца» (там же, стор. 98).

«Где есть такие грабли, чтобы от себя гребли?» (там же, стор. 328).

«Куда нам уже до галушки, — не вхлебаем юшки» (там же, стор. 555).

«Кто сглазит, пусть тому зенки повилазять» («Кровь людская — не водица», стор. 287).

¹ А. В. Федоров. Основы общей теории перевода. «Высшая школа», М., 1968, стор. 99.

«Земля не може жити без сонця, а людина без щастя» (2, 162).

«Учення — світ, а невчення — тьма» (1, 114).

«Дає бог копійчку, а чорт дірочку» (1, 65).

«Любив і лис півня, тільки пір'я залишив» (1, 24).

«Земля не может жить без солнца, а человек без счастья» (там же, стор. 179).

«Ученье свет, а неученье — тьма» («Хлеб и соль», стор. 113).

«Даёт бог копеечку, а черт — дырочку» (там же, стор. 67).

«Любила лиса петуха — одни перья оставила» (там же, стор. 27) та багато інших.

Саме «кальки, — справедливо підкреслював Ж. Вандрієс, — вказують на глибоке взаємопроникнення двох мовних систем»¹. І цю їх сторону добре розуміє талановитий і висококваліфікований перекладач, широко користуючись цим способом у своїй роботі.

В. Россельс також вдало користується при перекладі на російську мову спільними еквівалентами фразеологізмів, які безперечно свідчать про традиційну спорідненість фразеологічного фонду української і російської мов:

«Зарубай собі на носі» (2, 380).

«Часом з квасом, порою з водою» (2, 414).

«Бережу їх, як зіницю ока» (3, 124).

«Ворон ворону око не виклює» (2, 361).

«Кому що, а курці просо» (2, 360).

«Дякуй Дмитрові — коли б не він, як **пить дати**, привезли б твого батька на возі, наче в'ялену рибу» (2, 540).

«Пішла писати губернія» (2, 482).

«Заруби себе на носу» (Большая родня, стор. 97).

«Часом с квасом, а порою с водой» (там же, стор. 130).

«Берегу их, как зеницу ока!» (там же, стор. 504).

«Ворон ворону глаз не выклюет» (там же, стор. 75).

«Кому что, а курице просо снится». (там же, стор. 73).

«Дмитру спасибо скажи: не прибеги он — **как пить дать**, привезли бы твоего отца на возу, как вяленую рыбу» (там же, стор. 293).

«Пошла писать губерния» (там же, стор. 217) та багато інших.

Мова Михайла Стельмаха поетична, образна, з яскраво вираженим національним колоритом. Перекладати її навіть на мову таку близьку за граматичною будовою, як російську, дуже важко. «Я старанно, навіть ревниво слідкую за мовою, — зауважує Михайло Стельмах, — і мене не так легко перекладати»².

Переклади романів М. Стельмаха В. Россельсом, як ми вже відзначали вище, вважаються досить вдалими. На кожному з них стоїть напис — «авторизованный перевод», отже, вони погоджені з письменником. Проте треба зазначити, що, незважаючи на якісний в цілому пе-

¹ Ж. Вандриес. Язык. «Соцэкгиз», М., 1947, стор. 265.

² З. Богданова. Любовь к земле, к людям. «Литературная газета», № 43, 9 квітня 1964 р.

реклад, перекладач не завжди знаходить належний відповідник у російській мові. Порівняймо такі контексти:

«Революція ж зразу нас із моря темної простоти людьми зробила. Без неї ніхто б нам ані життя, ані скибки землі не дав би... Мірошниченко, усихаючись, поглянув на Дмитра.— Прислухайся, хлопче, до таких розмов. Це думи партії про життя — значить наші думи. Одно діло розуміти, що воно й до чого, а друге, головне,— новою людиною ставати, солдатом, що революцію обереже. Оце твоя, Дмитре, дорога» (2, 177).

«А революция нас сразу из моря темной простоты до людей подняла. Без нее никому бы из нас не то что земли,— жизни не видеть... Мирошниченко с улыбкой посмотрел на Дмитра.— Прислушайся, парень, к таким речам. Это думы партии, наши, значит, народные думы. Надо понимать, что к чему, а главное — новым человеком становится; солдатом революции. Это и есть твоя, Дмитро, дорога» («Кровь людская — не водица», стор. 19).

Наведений уривок показує деяку невправність перекладача. Наприклад, фразеологічний вираз «революція нас із моря темної простоти людьми зробила» дещо відмінний від російського «революция нас из моря темной простоты до людей подняла». Подібні огріхи маємо і в інших виразах цього ж контексту.

Наявні відхилення перш за все пояснюються самою специфікою фразеологізмів. Оскільки семантика ідіом не складається із значень складових компонентів, що до них входять, а становить собою своєрідний образний синтез, то цим і ускладнюється техніка їх перекладу. Крім того, часто фразеологічні вирази римовані, а це в свою чергу ускладнює їх відтворення художніми засобами іншої мови.

Але найбільші труднощі при їх перекладі виникають через те, що значна кількість фразеологізмів органічно пов'язана із специфічними особливостями культури та побуту народу, а це відбивається на змісті образів, на мові, за допомогою якої створюється образ. Здебільшого за таких умов перекладач змушений вдаватися до заміни певних фразеологічних виразів, переважно ідіом, вільними словосполученнями чи окремими словами (трапляються і некомпенсовані пропуски). До речі, маємо явища й протилежного характеру. Іноді перекладач подає замість вільних словосполучень фразеологізми, яких в оригіналі немає. Для ствердження цих думок наведемо кілька прикладів:

«Дочекалися свободи! Голоштанько Мірошниченко вже крутить селом, як циган сонцем...» (2, 75).

«Дождались свободы! Голоштанный Мирошниченко вертит селом как хочет». «Кровь людская — не водица», (стор. 103).

«Смієшся? — раптом скаженіє Січкарь і люто втискає гроші в кишеню.— Гляди, щоб на кутні не засміявся» (2, 39).

«Смеешься?—Внезапно рассвирепев, Сичкарь затискивает деньги в карман, как бы не заплакать» (там же, стор. 40).

«Це правда, це правда, що мертвих і земля не вертає,—

«Это правда, слов нет, мертвых земля не возвра-

більш упертим стає голос Кушнира.— Але з одних пучок і ти не проживеш. Земля—велике діло» (2, 154).

«Вже скоро треті півні заспівають, а ти ще вертишся під ногами. Чи не час би спати без задніх ніг?» (2, 76).

«Навіть копати яму треба з толком, головою думаючи, питає: «Свое поле маеш переміряти цією кровкою» (2, 37).

Заміна фразеологізмів вільними словосполученнями або їх пропуск зумовлені відсутністю відповідників у російській мові. Оскільки у російській мові таких ідіоматичних фразеологізмів немає, то перекласти їх не завжди можна. Перекладач змушений шукати ті чи інші шляхи їх відтворення, вдаючись здебільшого до відповідних заміни фразеологізмів іншими виразами або вільними словосполученнями. Особливо це помітно при перекладі ідіом, які виразно відбивають національний характер мови. Перекладач, як правило, у таких випадках, вдається до пошуків певних відповідників, але не завжди відшукує рівнозначні, а це приводить до втрати цими виразами їх специфічних національних рис. Порівняймо, наприклад, фразеологізми таких контекстів:

«Але недаром кажуть: обіцянка — цяцянка» (2, 74).

«Коли по совісті — нічого не скажу: мій синаш ніколи, Свириде, в сірка очей не позичав, але молодий він ще до цього діла...» (2, 30).

«А виною всьому став Мирошниченко. Ну, та недовго йому лишилося топтати ряс» (2, 169).

«Це, це... — ваші фракційні зловжитки... — розгубився прихильник німецької модерні і стукнув виделкою по столі, а економісти розреготалися!

— Схопив облизня!? Не прися, чоловіче, до німця, хоч він і чорта вигадав (1, 332).

щает,— голос Кушнира становиться все упрямее,— но без земли и ты не проживешь. Земля — великое дело (там же, стор. 170).

«Скоро третьи петухи запоют, а ты все вертишься под ногами» (там же, стор. 82).

«И яму надо копать с толком, мозгами пораскинуть... (там же, стор. 37).

«Но не даром говорят: на посуле, что на стуле, посидишь, да и встанешь («Кровь людская — не водица», стор. 80).

«Ежели по совести, ничего скажу: мой сынок, Свирид, никогда душой не кривил, да только молод он еще для этого дела, земля любит людей постарше...» (там же, стор. 30).

«А всему виной Мирошниченко. Ну да не долго Свириду землю топтать (там же, стор. 187).

«Это... это... ваши фракционные изменения... Поклонник всего немецкого в растерянности стукнул вилкой по столу, а экономисты расхохотались.

— Что съел!? Не тянись к немцу, хоть он и черта выдумал» («Хлеб и соль», стор. 325).

Наведені зразки перекладу українських фразеологізмів переконливо свідчать, що не завжди вдається перекладачеві донести до читача усю повноту образу, його специфіку та національну своєрідність. Іноді

певні ідіоматичні вирази в силу наявності у них своєрідних національних рис, зумовлених внутрішніми законами української мови, не можна адекватно перекласти на російську мову. Тоді перекладач змушений відтворювати їх так, як підказує йому його творчий хист. Щоб переконатися в цьому, порівняймо переклади таких фразеологізмів:

«...бували в бувальцях...» (3, 609).

«...пройшов і мідні труби і чортові зуби...» (4, 99).

«...бував і на коні і під конем» (4, 292).

«...видавшие виды...» (стор. 424)¹.

«...прошедший медные трубы и чертовы зубы...» («Правда и кривда», стор. 113).

«...бывал и на коне и под конем» (там же, стор. 314).

Наведені приклади перших двох фразеологізмів не викликають особливих претензій, тоді як останній подано перекладачем не зовсім вдало. Скалькований український ідіоматичний вираз «...бував і на коні і під конем» не доносить до російського читача тих важливих специфічних ознак, які легко сприймаються тими, для кого ця мова є рідною.

Трапляються випадки, коли перекладач по-іншому розуміє зміст виразу. Порівняймо фразеологізми у таких контекстах:

«До вечора сп'яніле село гуляло біля церкви, до вечора він то так, то с'як опинявся біля дівчини, але видно, **не муляв їй очі**» (2, 114).

«До вечера пьяное село гуляло возле церкви, до вечера он все ходил вокруг да около, **стараясь почаще попадаться девушке на глаза**» («Кровь людская — не водица», стор. 124).

Отже фразеологізм «не муляв їй очі» відповідає дієслову «не набридав». Проте В. Россельс при перекладі припустився помилки і подав вираз зовсім протилежний оригіналу. Порівняймо також:

«А що там пожежа? — піднявся на ганок. — Чи банда якась напала?»

— Напала не банда, а товариш Кульницький, — понизив голос вістовий. — **Розносив усіх до пищиків**» (2, 139).

«А что там? Пожар? — осведомился он, поднимаясь на крыльцо. Или банда напала?»

— Не банда, а товариш Кульницький, — понизил голос вестовой.

— **Разнес всех в щепы**» (там же, стор. 153).

Фразеологічний вираз «розносив усіх до пищиків» означає «розносив усіх до хрипоті, втрати голосу», а перекладач вжив вираз, який далеко не є адекватним оригіналові.

Вираз «не говорила, не балакала, взяла мазницю та за медом пішла» (2, 522) перекладач подає російською мовою: «не говорила, не балакала, взяла кувшин — да за медом» («Большая родня», стор. 307). Проте основний зміст українського фразеологізму розкривається словом «мазниця», в якій тримають дьоготь, тому заміна його словом «кувшин» приводить до втрати гумористичного ефекту. Треба було б перекладачеві зберегти слово «мазниця» (див. Словарь современного русского литературного языка, т. 6. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1957, стор. 494).

¹ М. Стельмах. Большая родня, книга вторая. Авторизованный перевод с украинского В. Россельса, «Советский писатель», М., 1958.

Подібні огріхи помітні й у перекладах інших фразеологізмів:

«Чого очі витріщила, як теля на нові ворота?—замахується гарпанником Карпо (2, 367).

«Чего глаза вытаращила, как телок? («Большая родня», стор. 82).

Перекладач послабив силу українського фразеологізму. Слід було б перекласти «...как баран на новые ворота» (див. Словарь русского языка, т. I. Изд-во АН СССР, М., 1957, стор. 62). Аналогічне становище маємо і при перекладі подібних фразеологізмів:

«Чого запишалася, як поросся на орчику» (2, 370).

«Ты чего напыжилась, как поросенок в хомуте» (там же, стор. 86).

«Тоді спускайтесь, куме, на дно і не тратьте сили...» сили...» (3, 35).

«Тогда хоть живым в гроб ложись» (там же, стор. 400).

«Чого ви мені очі печете?» (2, 377).

«Чего вы меня срамите?» (там же, стор. 93).

— Чого? Ти не знаєш чого!? — задихався від образи і злости.

Чего? Ты не знаешь чего!? — задыхаясь от злобы и обиды, прошипел Данько. — Хлебом, разверсткой облагаешь? С одного вола две шкуры дерешь?.. («Кровь людская — не водица», стор. 9) та інші.

— Хлібом, розверсткою ти обкладаєш мене? **Викачуеш жито пшеницю і всяку пашницю»** (2, 12).

Отже, зіставлення українського і російського текстів романів Михайла Стельмаха переконливо свідчить, що переклад фразеологізмів — справа нелегка. Вона вимагає від перекладача високої мовної культури та творчого хисту.

Кілька видань одних і тих же романів М. Стельмаха російською мовою свідчать про те, що перекладач і автор дбають про удосконалення перекладів. Наприклад, у першому виданні роману «Велика рідня» російською мовою згаданий нами вираз «очі печете» було перекладено «глаза жечь» (стор. 48)¹, а фразеологізм «чого запишалася, як поросся на орчику» передано через «чего ты надулась» (там же, стор. 45), які вже у наступних виданнях були виправлені. Однак подібні виправлення поки що поодинокі. Бажано було б при перевиданні романів Михайла Стельмаха російською мовою внести відповідні корективи. Це дасть можливість російському читачеві відчутти неповторну красу та чарівність української мови, якою користується у своїй творчій практиці талановитий майстер художнього слова Михайло Стельмах.

¹ М. Стельмах. Большая родня. Авторизованный перевод с украинского В. Россельса, «Советский писатель», М., 1950.

ДО ПРОБЛЕМИ ПИТАЛЬНОГО РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

А. Я. Опришко

Найбільш поширена в сучасній синтаксичній літературі класифікація питальних речень, згідно з якою ці речення поділяються на займенникові і незайменникові, побудована на двох підставах — семантичній і формально-морфологічній. Що стосується першої підстави, то вона ясно виражена у відомій концепції М. Н. Петерсона, який поділяв усі питання на дослідчі і підказуючі. Дослідчі питання виражаються займенниковими реченнями і «вимагають такої відповіді, яка розширює знання того, хто питає, і повідомляє про те, чого не міститься в питанні»¹. Підказуючі питання вимагають відповідей, що «не розширюють знання того, хто питає: це ствердження або заперечення (так або ні)»². Морфологічну підставу цієї класифікації наводить, зокрема, А. Д. Осоловська: «До простих питальних речень із займенниковими словами відносяться речення, які включають у свій склад питальні займенники і займенникові прислівники, що становить граматичну специфіку цих речень і визначає їх структурні типи»³.

Ми гадаємо, що вважати питання, виражені займенниковими реченнями, чимось таким, що «не розширює знання того, хто питає», було б помилковим. Дійсно, питання, виражені незайменниковими реченнями, можуть мати не дві (ствердження і заперечення) відповіді, а стільки ж, скільки можуть мати й питання, виражені займенниковими реченнями. Так, на питання «Там росте хвойний ліс?» можливі принаймні три відповіді: «Там росте хвойний ліс», «Там росте листвяний ліс», «Там росте змішаний ліс». Таким чином, різниця між двома типами питання зводиться до різного характеру питального члена (виражений — хвойний?; або неповновиражений — який?), в той час як функція їх залишається тотожною — наштовхнути того, хто відповідає, на певну відповідь, обмеживши рамки пошуку предиката судження-відповіді⁴.

Що ж стосується морфологічної ознаки займенникового типу речень — наявності питального займенника чи займенникового прислівника, то ця ознака виявляється зовсім не обов'язковою у тому типі речень,

¹ М. П. Петерсон. О вопросах. — «Русский язык в школе», 1940, № 2, стор. 38. Іноді використовуються й інші терміни з тим же змістом: загальні і спеціальні питання (граматики англійської мови), прості й займенникові (Ю. В. Ванников), посередньо-ситуативні і ситуативні (В. М. Панфілов), прості й прямі (Л. Н. Нішінанідзе), «оціночні» і «означальні» (В. Г. Адмоні) та ін.

² Там же, стор. 39.

³ А. Осоловская. Структура простого вопросительного предложения с местоименными словами в современном русском языке. — «Уч. зап. Ульяновск. пед. ин-та им. И. Н. Ульянова», т. XII, вып. 2, 1958, стор. 301.

⁴ Докладніше про наше тлумачення категорії питання див.: А. Я. Опришко. Про логічну структуру питання. — «Вісник Харківськ. ун-ту ім. А. М. Горького», № 30, серія філософії, вип. 5, 1969.

які ми все ж будемо вважати «займенниковими». По-перше, займенники не вживаються в деяких реченнях, де питальний член виражається неозначеними числівниками: А багато ли, тятенька, просять? — Просять по двадцять п'ять копеек. (О. Островський). Давно (кашель)? — Два місяця уже есть... (Чехов). Давно ли (приехали)? — Нынче лишь. — Надолго? — Как случится. (Грибоедов)¹.

По-друге, займенники не вживаються у так званих «анкетних» питаннях, зовнішньо подібних до номінативних речень: Ваше ім'я? Отчество? Фамилия? Возраст? Образование? Место жительства? і т. ін. Ці речення за своїм значенням відповідають побудовам із займенниками: Как (каково) ваше ім'я? і т. д., однак функціонально вони зовсім самостійні і не сприймаються як ситуативно або контекстуально неповні варіанти останніх.

Класифікація питальних речень, яку ми пропонуємо, базується на суттєвих для них ознаках: на характері питального члена («виражений» чи «неповновиражений») і на характері модальності питального речення (задана чи незадана модальність). У залежності від характеру питального члена і модальності питальні речення поділяються на такі три типи.

1) Питальні речення з «неповновираженим» питальним членом і заданою модальністю виражають питання про предмет, якість, місце, напрям і т. д. як про щось існуюче, або неіснуюче, бажане. Наприклад. Куда он ходил? Куда он не ходил? Куда он ходил бы? та ін.

2) Питальні речення з «вираженим» питальним членом і заданою модальністю. Наприклад. Он ходил в город? (Так) он не ходил в город? Он ходил в город? (Так) он ходил не в город? У таких реченнях міститься питання з конкретним називанням предмета, якості, місця, напряму і т. д., які розуміються як існуючі, неіснуючі, бажані.

3) Питальні речення з «вираженим» питальним членом, які не містять у собі задаїї модальності, тобто такі, які передбачають встановлення у відповіді і характеру предиката і характеру модальності. Наприклад. Он ходил или не ходил в город? Не ходил ли он в город? Не в город ли он ходил? Цей тип являє собою те, що деякі дослідники називають альтернативним питанням². Беренштейн і Шрам дають таке означення даній різновидності питання: «Альтернативні відношення виражають знання про можливість для конкретного предмета облати тією чи іншою з альтернативно розділених ознак»³.

Виділені тут три типи питальних речень⁴ — не чисто семантичні. Є підстави вважати їх структурно-семантичними різновидностями питальних речень. У цьому відношенні здаються надзвичайно плодотворними спостереження деяких дослідників над особливостями вживання

¹ У таких реченнях може вживатися обмежена кількість слів. Можна спитати про кількість: «Много ли продуктов осталось?», але не можна: «Мало ли продуктов.?», бо у другому випадку одержуємо тільки «незайменникове» питання. Говорити в даному випадку про «вкорочення» конструкцій **как давно**, **как много** і т. ін. не можна, оскільки в конструкціях із словом **как** нема обмежень у вживанні: «Как мало продуктов осталось?» Таким чином, перед нами самостійне значення слів **давно**, **много** та ін.

² П. А. Беренштейн, А. Н. Шрам. О логической форме вопроса и грамматических средствах его выражения. — Уч. зап. Калининградск. пед. ин-та», вып. VI, 1959, стор. 201.

³ Там же, стор. 201. Очевидно, частка **не—ли**, що оформляє цей тип питальних речень, генетично зв'язана з елементами **или—не**, **не—или** в реченнях із розгорнутим альтернативним протиставленням. Не ходил ли ты? Ходил или не ходил ты? Не ходил или ходил ты?

⁴ Відсутність очікуваного четвертого типу — з «неповновираженим» питальним членом і незаданою модальністю пояснюється тим, що таке питання містило б занадто мало інформації для свого існування.

модальних слів у реченнях різних типів за «метою висловлювання». Справа у тому, що, якщо вживання модальних слів у функції вставних слів не зустрічає ніяких обмежень (окрім, звичайно, логічних, порівняйте: «Он, возможно, придет, конечно» і под.) у розповідних реченнях, то у питальних реченнях уживання їх наштовхується на певну «протидію» з боку загального модального значення, властивого тому чи іншому типу питальних речень. Таким чином, можливість чи неможливість уживання в питальному реченні вставних слів певного типу є посереднім показником його модального значення¹. Оскільки характер модальності даного типу питального речення знаходиться у певній залежності від характеру питального члена («неповновиражений» питальний член передбачає тільки задану модальність), то можливість чи неможливість вживання модальних слів певного типу є структурною ознакою даного типу питальних речень.

Роль структурної ознаки на рівні «тип питального речення» можуть виконувати модальні слова двох розрядів: по-перше, слова, що показують ступінь реальності дії або впевненості в її реальності і, по-друге, слова, що означають належність думки.

У ж функції, що й вказані модальні слова, виконують модальні частки **разве**, **неужели** і подібні. Однофункціональність модальних слів і модальних часток виявляється, як це відмічається в літературі, у можливості їх взаємозаміни: заміна модального слова часткою і навпаки не тягне ніяких семантичних змін у реченні. Водночас модальні слова і модальні частки не «уживаються» одне з одним у складі одного питального реченнями, тобто наявність частки виключає можливість підстановки модального слова і навпаки². Так, речення з часткою **разве** не може одночасно включати у свій склад модальне слово із значенням ступеня реальності. Порівняйте неможливість: «Разве, может быть, он пришел?»

До структурних ознак на рівні «тип питального речення» відносимо також можливість чи неможливість уживання спеціальної складної частки модального характеру **не-ли**, яка надає реченню значення альтернативності. Речення з такою часткою передбачають рівні підстави як для стверджувальної, так і для заперечної відповіді. Наприклад. Не встретила ли ты Дефоржа? (Пушкін). Не ослабела ли казачья сила? Не гнутя ли казаки? (Гоголь). Друг мой, уж не гнетет ли вас несчастная любовь? (А. Гончаров).

Характерною ознакою є те, що така частка не має заперечного значення³.

Як структурна ознака на рівні «тип питального речення», частка **не-ли** знаходиться у системних відношеннях з іншими, переліченими вище структурними ознаками — модальними словами і частками **разве**, **неужели**, вона не може вживатися з останніми в реченні одночасно, але

¹ В. Я. Плоткин. О соотношении логического содержания и синтаксической структуры предложения. — Уч. зап. Новосибирск. пед. ин-та, вып. 19, 1963. Лингвистический сборник; його ж, «Вводные слова в вопросительных и побудительных предложениях» і «Связь вводных слов с частью предложения». — Уч. зап. Карельск. пед. ин-та, т. 3, 1956 і т. 5, 1957; С. Ю. Каган. Модальні слова англійської мови в різних за метою висловлювання типах речень. — «Наукові записки Харківськ. ін-ту іноземних мов», 1958, № 4.

² Г. В. Валимова. Функциональные типы предложений. Изд-во Ростовск. ун-та. Ростов-на-Дону, 1967, стор. 68.

Докладніше про частку **не-ли** див.: Д. Н. Овсяннико-Куликовский, П. Н. Сакулин. Практический курс синтаксиса русского языка. СПб, 1912; И. П. Распопов. К вопросу о частицах в современном русском языке. — «Русский язык в школе», 1955, № 6; Л. Е. Холодилова. Особенности значения вопросительных предложений с **не** перед сказуемым. — «Русский язык в школе», 1967, № 2.

може заміщувати їх. Наприклад. Может быть, он принял их за немцев из-за серых прорезиненных милицейских плащей? (К. Симонов). Порівняйте. Не принял ли он их за немцев...?

Частка **ли** є факультативним, надлишковим відносно інтонації зاسوبом виділення того слова, яке виражає питальний член. Але уживання цієї частки обмежене тільки одним типом питальних речень — з «вираженим» питальним членом і заданою модальністю. Таким чином, можливість чи неможливість уживання в питальному реченні частки **ли** є структурним показником типу питального речення.

Питальні речення з «неповновираженим» питальним членом і заданою модальністю характеризуються:

1) неможливістю вживання модальних слів із значенням ступеня реальності. Порівняйте. Куда, по-видимому (может быть и т. д.), он идет? Что, кажется, он делает? і т. д.;

2) неможливістю вживання модальних часток **разве, неужели** і подібних. Разве куда он идет? Неужели куда он идет? ¹;

3) неможливістю вживання частки **ли**. Куда ли он идет? Что ли он делает?;

4) можливістю вживання модального слова із значенням належності думки. Порівняйте. Куда, по-вашему, он идет?;

5) неможливістю вживання частки **не-ли**: Куда не идет ли он? і т. д.

Питальні речення з «вираженим» питальним членом і заданою модальністю характеризуються:

1) можливістю вживання модальних слів із значенням ступеня реальності. Порівняйте. Гм! так тебе, может, и мяса хочется? (Гоголь). Наверное, тоже устали и голодны? (Лавреньев). Ты у барыни пивал чай? Хороший? Должно, очень хороший? (Чехов);

2) можливістю вживання модальних часток **разве, неужели** та інших, причому модальні слова із значенням ступеня реальності і ці частки взаємно виключають одне одного. Порівняйте. Разве вы не хотите иметь его своим зятем? (Фонвізін). Неужели ты не чувствуешь, что жизнь зацветает новыми зорями...? (Лавреньев). Неужели я из тех, которым цель всей жизни смех? (Грибоедов);

3) можливістю вживання частки **ли**. Ты знаешь ли об Чацком? (Грибоедов). Да будет ли конец? (Лажечников). Мешковат ли этот кафтан? (Фонвізін);

4) можливістю вживання модальних слів із значенням належності думки: Да ты, Вральман, я чаю, отстал и от лошадей? (Фонвізін);

5) неможливістю вживання частки **не-ли**, оскільки її наявність надає реченню іншої модальної характеристики. Порівняйте. Так ты не встречала его? і — Не встречала ли ты его?

Питальні речення з «вираженим» питальним членом і незаданою модальністю характеризуються:

1) можливістю вживання спеціальної частки **не-ли**. Порівняйте. Уж Софье Павловне какой не приключилось ли печали? (Грибоедов). Не ослышался ли он? (Чехов). Не об этом ли говорил товарищ Демьян с генералами? (Вершигора);

2) модальні слова із значенням ступеня реальності можуть вживатися тільки як структурний замітник частки **не-ли**. Порівняйте. Ты не встречала ли его? Может, ты встречала его? Порівняйте також тожність загального модального значення речень: Уж не полковник ли? (Симонов). Уж не старик ли наш дал маху? (Грибоедов). Не ослы-

¹ Цілком зрозуміло, що сюди не відносяться речення з займенниками **кто, что, куда** у значенні неозначених. Разве куда (-куда-то) он идет? Разве он что (-что-то) делает? та ін.

шался ли он? (Чехов). Может, и ты так собираешься? (Симонов). Может быть, я вам мешаю, товарищ полковник? (Симонов);

3) неможливістю вживання модальних слів із значенням належності думки. Порівняйте. Не ходил ли, по вашему, он в город? По-вашему, не олышался ли он?;

4) частка **не-ли** виключає можливість вживання модальних часток **разве, неужели** і подібних, а також частки **ли**. Разве не пришел ли он? і т. д.

У неведеній нижче схемі можливість уживання в даному типі питального речення структурного показника позначено знаком +, неможливість —, взаємозамінність — X, взаємовиключення — 0. Літерами позначаються: *A* — модальні слова із значенням ступеня реальності; *B* — модальні слова із значенням належності думки; *C* — модальні частки **разве, неужели** і подібні; *D* — частка **ли**; *E* — частка **не-ли**.

Тип питального речення	Структурний показник				
	<i>A</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>B</i>	<i>E</i>
Перший	—	—	—	+	—
Другий	+	+	+	+	—
Третій	x 0	—	—	—	x 0

Оскільки всі три типи виявляються структурно протиставленими, можна вважати доведеним, що перед нами не чисто семантичні, а структурно-семантичні типи питальних речень.

Кожний з даних структурно-семантичних типів питальних речень може характеризуватися додатковими відтінками емоціонального характеру, тобто побіжно з основним значенням речення передавати радість, гнів, сумнів з приводу того, про що питається. В залежності від конкретних умов і ролі даного речення у процесі комунікації таке питальне речення може бути початковим етапом розмови, перепитуванням при незрозумілості мови, бажанні уточнити відповідь співбесідника. Ці умови впливають на форму речення (речення при перепитуванні частіше буває неповним), але не створюють самостійних структурних типів у тому розумінні, про яке говорилося вище. Поділ питальних речень на двоскладні і односкладні є спільним із діленням розповідних речень і не відбиває їх специфіку.

Значно більший інтерес являють для нас речення, які, зберігаючи формальні ознаки питальних речень, завдяки специфічній непитальній інтонації і місцю в комунікативному процесі (звичайно це відповідь, а не питання) не виражають категорії питання. Такі речення в літературі називають питально-розповідними (А. М. Пешковський), питаннями, що не вимагають відповіді (М. К. Милих), риторичними питаннями (Грамматика русского языка АН СССР, О. М. Гвоздев, А. Б. Шапіро), зворотно-питальними реченнями (К. О. Тимофеев) та ін. Термінологічний різнобій відбиває не в останню чергу непевність у розумінні цього явища різними авторами. У цій роботі зворотно-питальними реченнями (сприймаємо термін К. О. Тимофеева) вважаємо такі, котрі, зберігаючи структурні показники питальних речень внаслідок специфічної інтона-

ції і особливостей у процесі комунікації, виражають значення, яке, звичайно, виражається у співвідносних з питальними типах речень — судження (розповідне речення), спонукання до дії (спонукальне речення), емоції (емоціональні речення). Посереднім доказом того, що ці речення не мають питального характеру, є те, що у більшості випадків вони оформляються не питальним знаком, а знаком оклику або крапкою. Наприклад. Да разве ж так можно, товарищ Присыпкин! (Маяковский). Разве так дозовешься!.. (Леонов). Уж я ли тебе поверю, Михайлыч, старый обманщик! (Паустовский). Может, говорит, ты вместо его сыграешь? (Зошенко). Не хотите ли сойтись с кампаниею? (Фонвизин). Неужто-таки и грешные-то мои молитвы не доходили! (Фонвизин). Господи, что же я думаю, а ужин! (О. Толстой). Больно ведь уж силу взяли, куда тебе! (О. Грін).

Значення зворотно-питальних речень залежить певним чином від їх форми, причому таку залежність можна характеризувати як «зворотну». Семантика зворотно-питальних речень в якомусь розумінні є невідна з його лексичного і граматичного наповнення. Так, А. Б. Шапіро пише: «Ці (тобто зворотно-питальні. — А. О.) речення характеризуються дуже слабкою питальною інтонацією і означають заперечну відповідь, якщо до їх складу входить присудок без заперечення, і стверджувальну відповідь, якщо до їх складу входить присудок із запереченням або якщо в них присудок відсутній зовсім»¹.

Наведена тут точка зору вимагає значного уточнення. Можна твердити, як ми гадаємо, що вказана вище зворотна залежність змісту зворотно-питальних речень відноситься не до конкретного лексичного наповнення речення, а до його загальної модальності. При цьому важливо застережити, що значення зворотно-питального речення повинно бути точно протилежним по відношенню до загального модального значення відповідного питального речення.

Питальні речення з «вираженим» питальним членом і заданою модальністю при відповідному інтонаційному оформленні сприймаються як **зворотно-питальні розповідні**, тобто виражають судження. Значення такого речення, дійсно, «зворотне» його формі, але було б помилковим твердження, що це значення знаходиться у залежності від форми присудка (див. наведене вище висловлювання А. Б. Шапіро). Значення зворотно-питального речення залежить не від форми присудка, а від форми питального члена, який може бути виражений яким завгодно членом речення. Порівняйте. Разве ж это не настоящий царский праздник! (Паустовский). Все ли указы исполняются? (Фонвизин). Я сам к нему давно ль от нежности отрекся? (Грибоедов).

Питальні речення з «вираженим» питальним членом і незаданою модальністю при вказаних вище інтонаційних і контекстуальних умовах перетворюються у **зворотно-питальні спонукальні**. При цьому зовсім не спостерігається «зворотних» відношень між значенням зворотно-питального речення і формою того слова, яке виражає питальний член у відповідному питальному реченні. Порівняйте. Не дать ли капель вам? (Грибоедов). Не прикажете ли чашку чаю? (Гоголь). Не изволишь ли посмотреть дядюшкины комнаты? (Фонвизин). Или, может быть, вы съели бы киселику? (Гоголь).

Причина «перетворення» питальних речень цього типу саме у зворотно-питальні спонукальні стає зрозумілою, якщо мати на увазі їх основне модальне значення — альтернативність, що являє собою модальність можливості. Адже судження можливості визначається як

¹ А. Б. Шапіро. Очерки по синтаксису русских народных говоров. Изд. АН СССР, М., 1953, стор. 191.

«судження, в якому відображується можливість наявності чи відсутності ознаки у предмета»¹. «Перетворення» ж питального речення у зворотно-питальне, як уже вказувалося вище, проходить саме по осі загальної модальності речення. У логіці категорія можливості протиставляється категорії необхідності. «Істинність судження можливості заперечується тільки судженням необхідності»².

Проте в даних зворотно-питальних реченнях ми маємо значення не необхідності, а спонування. Цей факт можна, на нашу думку, пояснити так. У мові відомі випадки, коли конструкції із значенням необхідності (або дебітивності) здатні перетворюватися у спонукальні. Фактором, який зумовлює таку зміну семантики, є підвищена експресивність, що передається інтонаційно. Так, інфінітивні речення «Вам встать», «Вам выйти», «Вам отвечать» із дебітивним значенням при певному інтонаційному оформленні і підвищенні експресивності стають спонукальними. Порівняйте. «Встать!» «Выйти!» «Отвечать!» (Цілком зрозуміло, що наявність чи відсутність займенника є наслідком, а не причиною зміни значення інфінітивного речення). Зворотно-питальні речення саме й відзначаються обов'язковою підвищеною експресивністю порівняно із синонімічними розповідними реченнями. Порівняйте. Разве он это знает! і Он этого не знает! Звідси стає цілком зрозумілим явище виникнення у зворотно-питальних реченнях цього типу значення спонування.

Наявністю спонукального значення пояснюються деякі обмеження граматичного характеру в перетворенні питальних речень даного типу в зворотно-питальні. Так, виявляється неможливим перетворення у зворотно-питальні спонукальні питальних речень з присудком у формі минулого або теперішнього часу. Не выпил ли ты чаю? Не пьешь ли ты чай? і т. под.

Можна констатувати, що зворотно-питальні розповідні і зворотно-питальні спонукальні речення описуваних типів являють собою інтонаційні, а не структурні кореляти до відповідних питальних речень, оскільки їх «перетворення» у зворотно-питальні обумовлене тільки факторами інтонаційного порядку і не торкається ніяких змін у їх структурі.

Питальні речення з «неповновираженням» питальним членом відрізняються від двох інших типів питальних речень тим, що їх понятійна структура не може бути реалізована в готовому вигляді як судження. Отже, ми повинні були б чекати, що ці речення не зможуть при «перетворенні» у зворотно-питальні виражати судження. Однак зворотно-питальні речення цього типу виражають судження, а також спонування і емоції.

Наприклад речення. «Ну, что я могу поделать! (В. Некрасов) — виражає судження «Я нічого не можу зробити»;

«Да чего вы, говорят, Овчинниковы, все на крестьянках женитесь!» (Зоценко) — виражає інтердикцію «Не одружуйтеся на селянках!»;

«Что ты наделал, глупец!» (Паустовский). И зачем только позволяют пассажирам на третьих полках в Москву ездить?» (Зоценко). «Здорово жмет? — Куда там, головы не подыметь!» (В. Некрасов) — виражають різного роду емоції.

Більше того, звертає на себе увагу той факт, що зворотно-питальні речення даного типу виявляються синонімічними зворотно-питальним реченням двох інших типів, якщо їх питальний член виражається одно-

¹ Н. И. Кондаков. Введение в логику. «Наука», М., 1967, стор. 50.

² Логика. Под. ред. Д. П. Горского и П. В. Таванца. Изд. АН СССР, М., 1956, стор. 103.

кореневим неозначеним займенником. При цьому відповідні питальні речення зовсім не є синонімічними. Порівняйте.

Питальне речення	Что он читает!	≠	(Разве) он что-то читает!
Зворотно-питальне речення	Что (там) он читает?	=	(Разве) он что-то читает?
	Он ничего не читает!		

Є підстави твердити, що зворотно-питальні речення такого типу являють собою не чисто інтонаційний, а структурно-семантичний корелят відповідним питальним реченням, тобто реченням із «неповновираженим» питальним членом. Це доводиться тим, що дані зворотно-питальні речення можуть виражати значення, яких немає у відповідних питальних реченнях і які не можна визнати «протилежними» модальними значеннями у тому розумінні, в якому говорилося вище. Так, зворотно-питальні речення із словом **какой** здатні виражати значення: а) заперечення існування названого явища; б) негативну оцінку його. Наприклад.

а) Может, больной ко мне? — Какие же теперь больные? Не думаю. (Л. Леонов);

б) Какие вы революционеры? Сидят и киснут, и нос на квинту... (О. Грін).

Дані зворотно-питальні речення здатні існувати у таких структурах, які роблять неможливим їх зворотне переосмислення в питальні внаслідок зміни інтонації на питальну. Порівняйте. Чего ж про Наталку-то не спрочишь? — А что мне Наталья! Тоже не паяные... (Л. Леонов). Ты б поговорил с жильцом-то нашим! Что ему во мне! (Л. Леонов). А на передовой твой бывает? — Куда уж им. Старенький больно. (В. Некрасов).

Таким чином, можна говорити про певну самостійність зворотно-питальних речень цього типу, яка виявляється у фактах семантичної неспіввідносності і структурної необоротності їх щодо відповідних питальних речень¹. Більше того, ця побудова має сталу синтаксичну структуру, що виявляється у тому, що вони не можуть, як звичайні питальні речення, функціонувати як неповні у вигляді одного слова. Куда, Политуха? — На аэродром. (Вершигора). Куда? — спрашиваю. Никто не отвечает. (В. Некрасов). Зворотно-питальні речення даної різновидності можуть «скорочуватися» лише до такого мінімуму, який би давав уяву про всю їх структурну схему. Порівняйте. Вот бы тебе хватануть капиталец, на черный день, а? Куды мне! Капиталу в могилу не возьмешь! (Леонов). Хорошая гармонь, чья такая? — Моя. Хорошая, так купи! — Куды мне, я старик. (Леонов) — Я сам пойду! — Нет! Пусть Валерьян!.. Куда вам?! (О. Грін).

Виклад причин, які зумовлюють вказану тут специфіку зворотно-питальних речень останнього типу, і аналіз їх як синтаксично зв'язаних конструкцій становитиме зміст окремої роботи.

¹ Докладніше про неспіввідносність і структурну необоротність цих речень див.: А. Я. Опришко. К вопросу о соотношении логических и структурно-грамматических категорий. — 3б. «Философия и естествознание». Изд-во Харьковск. ун-та, 1968.

ДІЄПРИКМЕТНИК У СУЧАСНИХ ГРАМАТИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(Деякі з нерозв'язаних питань)

Г. М. Дмитренко

Дієприкметник належить до тих мовних явищ, навколо яких досить часто виникали дискусії, однак у сучасному українському мовознавстві ця складна і своєрідна форма не стала ще об'єктом достатньо глибокої і всебічної уваги вчених¹. Внаслідок цього в граматиках сучасної української літературної мови як шкільних, так і вузівських ми маємо надзвичайно загальне, часом неповне, а інколи дуже нечітке і завжди ілюстративно одноманітне висвітлення даної дієслівної форми.

Насамперед слід відзначити, що у багатьох підручниках до дієприкметників віднесено прикметники із суфіксом -уч (-юч) типу *блискучий, болючий, квітучий, скрипучий, пискучий, живлючий*, а також віддієслівні прикметники *нестерпний, незламний, нестримний, доступний, поживний* і подібні. Найчастіше їх помилково вважають ад'єктивованими дієприкметниками².

Не розглядаються зовсім у підручниках широко вживані в сучасній українській літературній мові форми на -мий, які є віддієслівними прикметниками із значенням можливості чи неможливості дії: *здійснимий, замінимий, вловимий, негасимий, невидимий, невмолимий, невразимий, неситимий, недопустимий, незборимий, незгладимий, немислимий, неопалимий, непереходимий, неповторимий, неояснимий, неприпустимий, непростимий, непроходимий, нескоримий, несходимий, нетерпимий, неочікуваний, непогрішимий* та інші. Ад'єктивувались і виступають як прикметники колишні дієприкметники *відомий, знайомий, любимий*. Правомірно узаконити «Правописом» та підручниками написання частки НЕ з цими формами за нормами правопису прикметників, бо в сучасній правописній практиці існує неприпустимий і неояснимий різнобій, наприклад: ... позбавив життя *зовсім невідому йому* людину («Прапор», 1964, № 8, стор. 34); ... розповісти свою біографію *зовсім не*

¹ Серед невеликої кількості спеціальних робіт про дієприкметник у сучасній українській мові, на нашу думку, в першу чергу слід назвати ґрунтовну статтю В. М. Русанівського «Дієприкметник й слова дієприкметникового походження» («Українська мова і література в школі», 1968 р., № 8) та статтю І. К. Кучеренка «Грамматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови» («Мовознавство», 1967 р., № 4). Але остання стаття, автор якої, відкидаючи єдність формального і семантичного критерію при визначенні частин мови, вважає дієприкметники звичайними відносними прикметниками, має швидше значче дискусійне, ніж практичне значення для з'ясування особливостей функціонування дієприкметника у сучасній українській мові.

² І. Г. Матвіяс. Курс сучасної української літературної мови. К., 1962; Б. М. Кулик, А. М. Кулик. Українська мова. К., 1968; О. М. Пархоменко. Українська мова. К., 1961.

знайомій людині (Л. Первомайський. Дикий мед, К., 1966, стор. 42); ... буде життя якимось своїм, не відомим для нього життям (Г. Тютюнник. Вир, К., 1964, стор. 280); ... стримувало сльози йому самому невідомою силою («Прапор», 1967, № 3, стор. 17); ... заходу, що згасав десь праворуч, не видимий з вікна (О. Гончар. Твори, т. II, 1966, стор. 121); дзюркочуть жайворонки, невидимі у повітрі, як струмки (там же, стор. 303); ... ще не видимого сонечка («Прапор», 1968, № 4, стор. 76); ... ще невидимий струмок (М. Стельмах. Правда і Кривда, К., 1961, стор. 14); ... прислухався до розмов не знайомих йому осіб («Літ. Україна», 15 березня 1968 р.); ... незнайомий йому семінарист питав про кулемет у солдата («Прапор», 1967, № 4, стор. 37). На жаль, таких прикладів можна навести безліч.

Особливо плутано підручники висвітлюють питання про вживання активних дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Твердження щодо названих форм схематично можна згрупувати так: активні дієприкметники теперішнього часу рідко вживані в нашій мові¹; вживання активних дієприкметників досить обмежене²; в нашій мові є тільки пасивні дієприкметники, а активних нема³ (останню думку, як відомо, зовсім не оригінальну, повторив нещодавно письменник Б. Антоненко-Давидович, критикуючи саме шкільні підручники за ствердження факту існування в нашій мові активних дієприкметників).

Практично неповним є висвітлення дієприкметника і в тих підручниках, у яких тільки констатується наявність у нашій мові як активних, так і пасивних дієприкметників, але навіть не порушується питання про базу дієприкметникових форм обох станів, про співвідносність активних і пасивних форм у сучасній українській літературній мові⁴. Вперше це питання чітко ставить В. М. Русанівський у вже згаданій роботі.

Дослідження мови публіцистичних, наукових творів, а також мови сучасних українських письменників дозволяє нам стверджувати, що активні дієприкметники обох часів далеко не поодинокі форми, з виразною тенденцією до поширення їх уживання. Ступінь функціонування цих форм неоднаковий у різних стилях мови. Як економний виразовий засіб активні дієприкметники теперішнього часу найуживаніші у стилі публіцистичному: зростаюча нестійкість; страждаюча маса; відживаюча система; назріваючий вибух; давно агонізуюча, коваюча нечисть; конкуруючі між собою блоки; переважаюча течія; пануюча ідеологія; перетворююча сила; процвітаючий світ; узагальнюючий показник: реально існуючий світ; постійно діючі виробничі наради; мобілізуюча, організуюча роль; цементуюча, надихаюча сила; працююче населення; мислячий художник; нині діючі договори («Комуніст України», № 4, 5, 6 за 1968 рік). Форми на -лий у стилі публіцистичному менш уживані: в цих же номерах журналу «Комуніст», наприклад, ми знайшли їх лише 6 (повсталі маси; збанкрутілі політикани; фізично застарілі верстати; застигли положення; повсталий народ, запліснявілі ідейки).

Знаходимо активні дієприкметники теперішнього часу на сторінках газет: ... простий, але потрясаючий враженням пам'ятник; ... образ просто вражаючий за силою розвінчання; ... сповнений внутрішньої енергії, пульсуючої думки («Літературна Україна», № 6, 19 січня 1968);

¹ І. Г. Матвіяс. Названа праця, стор. 149; О. М. Пархоменко. Названа праця, стор. 314.

² Курс сучасної української літературної мови під ред. Л. А. Булаховсько-го. К., 1951, стор. 419—420.

³ Б. А. Антоненко-Давидович. Про одне унормоване непорозуміння. «Літературна Україна» від 30 січня 1968 р.

⁴ М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. К., 1961.

активні дієприкметники теперішнього часу закономірні і природні в мові науковій, наприклад: ... діалекти і наріччя є *оплодотворяючим, збагачуючим, ферментуючим* началом літературної мови (М. Рильський); ... коли слухаєш нещадні вигуки *прагнучого* помсти Галайди (О. Білецький, О. Дейч. «Т. Шевченко» К., 1961, стор. 55).

Майже в усіх наведених прикладах дієприкметники ад'єктивува-лись, означально-якісний характер їх зумовлений метафорично-переносним уживанням, зв'язком з абстрактним іменником, відсутністю залежних слів. Однак частину прикладів (*конкуруючі між собою* блоки; *нині діючі* договори; *прагнучий помсти* Галайда) ніяк не можна узгодити з пануючим у підручниках твердженням, нібито активні дієприкметники теперішнього часу виступають лише «однослівними означеннями», но-сіями тільки «постійної ознаки».

Мова художніх творів дає нам порівняно меншу кількість аналізованих форм, але теж виразно ілюструє тенденцію до ширшого їх використання, притому досить часто за дієслівночасовою семантикою, граматичними зв'язками у виразно дієприкметниковій функції: *падаюче з неба* каміння (Владко); *записували бажуючих іти* на фронт (Т. Шашло); *літаюча над пеклом, проїжджаючі* дівчата (О. Гончар); *падаючий міст* (О. Гончар); *алах не вічно терплячий* (І. Ле) і багато інших.

Безперечно, ступінь наявності даних форм неоднаковий у різних авторів, навіть у різних творах одного автора (в романі «Велика рідня» М. Стельмаха знаходимо: *палаючі* будинки; *прив'ядаючі* щоки; *хвилюючі* вісті; *нестихаюча* стрілянина, а у повісті «Гусі-лебеді летять» їх немає зовсім; у романі Г. Тютюнника «Вир» активні дієприкметники теперішнього часу представлені дуже широко: *шукаючі* очі; *холодіючі* лапки; *тічкуюча* лисиця, *танцююча* хода; *сплячий* хлопчик; *смокчуче* по-чуття; *ревізуючий* погляд; *паруюча* ріка; *нюшкуюча* лисичка; *кепкуючий* погляд; *дрімаюча* тяга; *воркуючий* настрої, *даленіючі* косинці журавлів; *блідніюче* небо; *палаюче* войовничою силою, подряпане обличчя доньки; залите сльозами і *збуджуюче* в ньому гострий жаль обличчя), проте відсутність чи наявність цих форм у певному творі, а тим більше в якомусь уривку твору, не є підставою для будь-яких широких висновків¹.

Не відповідає мовній практиці думка про те, що «в сучасній літературній мові активні дієприкметники ніколи не керують іменниками» (названа робота В. М. Русанівського). Ми не знайшли, — і це закономірно, — прикладів такого керування, яке наведене в шкільному підручнику Б. М. Кулика: *виконуючий роботу* учень (названа робота, стор. 212), або у посібнику для вчителів за редакцією кандидата педагогічних наук О. М. Беляєва: *мати, виховуюча дитину*²; *піонер вивчаючий байку*³. Однак такі приклади, як *«лінива і не дбаюча про церкву»* парафія (Коцюбинський); *одблиск пожежі, лихо вішуючий* (Л. Українка); *спадаюче на груди й плечі* волосся (О. Кобилянська); *налітаючим на нього* птахам (О. Гончар); *сяючі нежданим щастям* очі (І. Вирган); *прагнучий помсти* (О. Білецький, О. Дейч); *збуджуюче жаль; палаюче силою* (Г. Тютюнник); я не знав жодної людини, яка б

¹ А саме в такий спосіб аргументує «особливість української мови уникати вживання форм активних дієприкметників» Б. Антоненко-Давидович («Україна», 1968, № 36). За цим принципом дослідження можна стверджувати, що найпродуктивнішими в сучасній українській літературній мові є пасивні дієприкметники на -тий, бо в романі Л. Первомайського «Дикий мед» вони зустрічаються на кожній сторінці: *забитий, запнутий, забутий, піднятий, прикритий, вбитий, витертий, обшитий, обмитий, пригрітий, обтягнутий, потертий, накритий, повернутий* (К., 1966, стор. 3—25).

² Уроки української мови у восьмирічній школі, за ред. О. М. Беляєва. К., 1966, стор. 302.

³ Там же, стор. 296.

після зустрічі, розмови з В. Сосюрою залишалася не наснаженою до праці, *не прагнутою до нового, світлого* («Літературна Україна» від 5 січня 1968 р.); *нічого не розуміючий погляд* («Прапор», 1963, № 9) та інші свідчать, мабуть, не про порушення норми, а про не досліджені ще, але заслуговуючі на увагу тенденції розвитку граматичної будови мови, встановлення яких можливе лише шляхом всебічного практичного дослідження об'єкта.

Неповно і суперечливо висвітлено також і питання про активні дієприкметники минулого часу. Якщо автори «Очерков по сравнительной грамматике восточнославянских языков» (Одеса, 1958 р.) вважають їх «залишковими явищами в сучасній українській мові, то в підручнику «Сучасної української мови» групи авторів (М. Т. Доленко, І. І. Дацюк та інші. К., 1964) стверджується, що активні дієприкметники минулого часу є «специфічними українськими *новотворами*», мало вживаними в нашій мові. Однак аналіз мови сучасних українських письменників дозволяє нам говорити про зростаючу продуктивність і даних форм, що відповідно слід відбити у нормативних граматиках.

Підручники, без сумніву, слід будувати на свіжому й індивідуальному ілюстративному матеріалі, бо в аналізованих роботах ми щоразу натрапляємо на одні й ті ж приклади, що переносяться авторами з підручника в підручник. Наприклад, функціонування форм на *-лий* в усіх підручниках підтверджується тільки кількома словами: *пожовклий, позеленілий, засохлий, посивілий*, тоді як у сучасній мові можна легко знайти потрібні ілюстрації: ... *змарнілий* небосхил роздерли нагло голуби (В. Сосюра); Тарас бачив, як по селах Київщини проходив *повсталий* чернігівський полк (О. Білецький, О. Дейч); земля червоняста, бо скривавлена в битві, каміння крихке, бо *ослабле від сліз* (Д. Павличко); ми довго бродили по *заснулому* містечку (Т. Шашло); дехто вважає мову Котляревського *мало не застарілою* (К. Гордієнко); він (світ) одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед *поблідлою од страху і гніву* матір'ю; благально дивлюся в *подобрілі* материні очі (М. Стельмах); Україно моя, далі, *грозами свіжо пропахлі!* (А. Малишко).

Аналогічну ілюстративну одноманітність маємо й у розділі «ад'ективізація дієприкметників» — «лежачий камінь» і «колючий дріт» мандрують з підручника в підручник.

Такий виклад дієприкметника у сьогочасних нормативних граматиках не відтворює повністю дійсний стан функціонування даної граматичної категорії, спричиняється до значного правописного різнобою, стає на перешкоді широкій перекладацькій справі, не сприяє пробудженню глибокої уваги до рідного слова.

ПРО ДЕЯКІ СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЕСЛІВ МОВЛЕННЯ
АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКОЮ

Г. В. Коптьолова

Одним із методів семантичного аналізу значення слова є міжмовний синхронно-зіставлювальний метод, що здавна застосовувався у семантичних дослідженнях нарівні з внутрімовним аналізом. Ним користувалися Ш. Баллі, Й. Трір і їх численні послідовники. Сучасні дослідники також визнають ефективність зіставлювального аналізу різних мов¹. Міжмовний зіставлювальний метод виявляє додаткові спільності мов, що випадають при міжмовному аналізі кожної з них. Він дозволяє повніше вивчити ту «еквівалентність при відмінності», яка являє собою «головну проблему мови і головний предмет лінгвістики, тому що без цього неможливий ні опис мов, ні їх порівняння, ні складання словників і двомовних граматики»². Зіставлення різних (споріднених і неспоріднених) мов у синхронному плані, котре дозволяє з'ясувати характерні риси і специфічні особливості кожної з них, вже вийшло за межі методів дослідження і перетворилося у самостійну галузь мовознавства. Застосування зіставлювального аналізу довгий час обмежувалося, головним чином, чітко визначеними одиницями фонетичної і граматичної систем мови, дослідженню лексичної системи приділялося мало уваги. Але останнім часом цей метод успішно застосовується і в дослідженнях лексики³. За слушним зауваженням В. Н. Ярцевої, «актуальність типологічного зіставлення сучасних мов при синхронному плані дослідження безперечно і визнається переважною більшістю лінгвістів»⁴.

Зіставлювальний аналіз завжди має передумовою: а) визначення основи зіставлення, б) визначення способів зіставлення, в) виділення одиниці зіставлення, г) додержання системності. У нашій роботі основою зіставлення з метою дослідження значення слова (дієслова мовлення) є лексико-семантична група (ЛСГ) дієслів мовлення (*verba dicendi-declarandi*) як один з типів лексичних мікросистем. Порівняння проводилось шляхом зіставлення перекладів англійських художніх творів на російську мову з оригіналами і творів російських письменників з перекладами їх на англійську мову. Таким чином, дієслова мовлення вивчались у різноманітних умовах їх функціонування в мовленні. Слід зауважити, що тенденція до вивчення слів в умовах їх реального вживання у мовленні проявляється тепер у мовознавчій літературі все

¹ А. И. Кузнецова. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. Изд-во Моск. ун-та, М., 1963 і багато ін.

² Рецензия О. С. Ахмановой на книгу «On Translation». Ed. R. A. Brower. Cambridge (Mass). — «Вопросы языкознания». 1960, 3, стор. 135.

³ В. Г. Гак. Беседы о французском слове. «Международные отношения», М., 1966; В. Г. Гак, Е. Б. Ройзенблит. Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. «Высшая школа», М., 1965; А. В. Федоров, Н. Н. Кузнецова, Е. Н. Морозова, И. А. Цыганова. Немецко-русские языковые параллели. Изд-во лит-ры на иностранных языках, М., 1961 та ін.

⁴ В. Н. Ярцева. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. — «Проблемы морфологического строя германских языков». Изд-во Академии Наук СССР, М., 1963, стор. 5.

яскравіше¹. Лексикологи настійно висуюють ідею про те, що суть слова, систему його значень, актуалізацію цих значень не можна зрозуміти інакше, ніж у результаті спостережень над словом у різних умовах мовлення. «...З метою з'ясування характеру семантичної структури слова треба вивчати останнє у всій різноманітності контекстів його вживання і в усій складності його зв'язків із іншими словами системи мови»².

Одиницею порівняння у межах ЛСГ дієслів мовлення є семантичні множники — «семантичні диференціальні ознаки, що як би розчленовують план змісту слів на синтагми»³. Порівнюються семантичні компоненти дієслів мовлення англійської і російської мов. Найбільш значні з них можна назвати категоріями (направленість акту мовлення—питання, відповідь; характер протікання мовлення— його зв'язок із попереднім викладанням, початок, продовження; спосіб вимовлення— особливості його, манера; акт мовлення в загальному плані та ін.). У середині категорій можна виділити аспекти і субкатегорії, наприклад, волевиявлення, сприймання чужого мовлення, передача змісту мовлення.

Слід зауважити, що нечисленні дослідники дієслів мовлення, звичайно обмежуються у своїх семантико-стилістичних класифікаціях виділенням тематичних рядів⁴ або розглядом семантики окремих дієслів⁵. При зіставляльовальному вивченні здається більш доцільним розглядати семантичні категорії, властиві ЛСГ у цілому, і відображення цих категорій в значенні дієслів, виявлення питомої ваги семантичних категорій в дієсловах цієї ЛСГ кожної мови, вживання слів із цими категоріями у мовленні.

Обробка значної кількості виборок, одержаних у результаті реєстрації прикладів уживання дієслів мовлення в творах і перекладах різних англійських і російських авторів, дає можливість зробити деякі висновки щодо загальних семантичних особливостей англійських дієслів мовлення у порівнянні з російськими. Перш за все слід відзначити більшу широту, недиференційованість значення дієслів мовлення англійської мови. Англійська мова прагне до вживання дієслова, що означає дію в загальній формі, без уточнення і конкретизації. Ця особливість дієслів мовлення властива й іншим дієсловам англійської мови. «Випадків нерозчленування значень у англійській мові так багато, що на перший погляд може здатися, що в простому дієслові не може бути виражений не тільки початок дії, але й певне значення дії, як такої, або стану»⁶.

Англійське дієслово подає процес дії в більш абстрактній формі, у той час як російське дієслово, більш конкретне, вказує на різні деталі, передає різноманітні відтінки і уточнення в залежності від характеру дії. Ця своєрідність англійських дієслів не є, звичайно, відображенням

¹ Ю. Д. Апресян. Дистрибутивный анализ значений и структурно-семантические поля. — «Лексикографический сборник», вып. V, М., 1962; Н. А. Шехтман. Семантическая структура слова и его сочетаемость, — «Уч. зап. ЛГПИ им. Герцена», т. 261, 1965 та ін.

² А. А. Уфимцева. Из истории семантического развития слова land (на материале английского языка). Труды Ин-та языкознания АН СССР, т. IX. Вопросы германистики, 1959, стор. 389.

³ А. Жолковский. О правилах семантического анализа. — «Машинный перевод и прикладная лингвистика», вып. 8, М., 1964.

⁴ Г. М. Недялкова. Лексическая группа глаголов речи в современном немецком языке. Автореф. канд. дисс., М., 1960; В. И. Кодухов. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. Л., 1957; В. П. Бахтина. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском литературном языке II половины XIX века. Автореф. канд. дисс., Воронеж, 1965.

⁵ Р. И. Рейман. Лексическая группа глаголов и производных от них существительных в современном английском языке. Автореф. канд. дисс., Л., 1952.

⁶ Г. Н. Воронцова. О лексическом характере глагола в английском языке. — «Иностранные языки в школе», 1948, № 1, стор. 24.

якихось особливих властивостей англійського мовлення. Вона знаходить пояснення перш за все в особливостях англійського словотвору, де порівняно слабкий розвиток афіксальних засобів слововиводу (суфіксів, префіксів) привів до того, що в англійській мові вживається одне й те ж саме дієслово мовлення там, де російська мова використовує різні слова, в яких відтінки значення передаються різними афіксами.

Англійське дієслово з недиференційованим значенням позначає одну дію так широко, що охоплює ряд дій, виражених різними дієсловами в російській мові, де такому англійському дієслову відповідають слова з більш конкретним, вузьким значенням. Ця конкретизація досягається приєднанням різних афіксів до одного й того ж кореня, одного афікса до різних коренів або використанням слів із різними коренями і афіксами. Афіксація як засіб семантичної конкретизації дуже яскраво проявляється в ЛСГ дієслів мовлення. Англійське дієслово *to tell*, наприклад, передається в російській мові не тільки рядом дієслів із префіксами: *рассказывать, высказывать, пересказывать, досказывать, подсказывать* та іншими, що вказують на характер протікання мовлення, але й рядом дієслів із іншими коренями: *говорить, замечать, сообщать, передавать, твердить, заявлять, уверять, обещать, рассуждать, делиться, признаваться, толковать, парировать, болтать, изрекать, выкладывать* і т. д.

Порівняємо англійське дієслово *to question* із російським *спрашивать*, яке конкретизується за допомогою численних префіксів на означення способу дії. Ось відповідності, дані в російсько-англійському словнику під редакцією проф. О. С. Ахманової: *расспрашивать, допрашивать, выспрашивать, вопрошать* та ін. Звичайно, в англійській мові існують інші дієслова і вирази, не пов'язані з дієсловом *to question* — *спрашивать*, які можуть відносно точно передати значення цих російських префіксових дієслів. Але дієслово *to question* безумовно може бути вжите у конкретних контекстах для перекладу всіх цих відтінків російського дієслова. Там, де перекладач ставить собі за мету старанно передати ті виразні відтінки, що передаються префіксами і суфіксами російського дієслова, він повинен вдаватися до зовнішньої конкретизації, вживаючи обставини, приємники, додатки, а інколи й цілі речення, котрі уточнюють широко по своїй семантиці англійське дієслово.

Так, речення з роману Д. Граніна «Шукачі» («Искатели») Р. Даліш перекладає так:

— Вот Малинин колдует второй час, — заключил Наумов, чего-то не договаривая (338).

... они все еще сидели и никак не могли наговориться (10).

"Malinin's been in there fiddling for an hour or more", Naumov concluded **without saying all that was in his mind.**

...but still the two men sat there **with something more to say.**

Як бачимо, потрібні декілька англійських слів і виразів, щоб передати відтінки, що несуть у собі російські префікси. І якщо в обох мовах один і той же зміст передано досить точно, засоби передачі його різні. У російській мові відтінки виражаються в самому слові за допомогою префіксів (видових суфіксів) і частково поза словом приємниками, дієслівними додатками, у той час як в англійській мові це досягається за допомогою приємників, інших слів і виразів.

Часто одному англійському дієслову мовлення з широким значенням відповідає ряд дієслів більш конкретного значення, що походять від різних коренів.

"Milly keeps on at me about living with her", said my father.

"I know", I said.

"I suppose we shall have to", said my father.

"I'm sure what I shall do", I said (Time, 91).

Англійське дієслово to say передається тут чотирма російськими дієсловами мовлення: *сказать, отозваться, заключить, возразить*. Таким чином, російські дієслова не тільки передають акт мовлення, але й несуть додаткову інформацію про зміст мовлення.

Порівнюємо ряд речень.

1. — А какую вы можете дать гарантию, Андрей Николаевич?

— Гарантию, — **процедил** Потапенко.

(Иск., 194).

2. — Мы бы такого инженера на тачке вывели, — **пробасила** пожилая ткачиха.

(Иск., 340).

3. "I'm not ashamed of being half native", Ethel **said sullenly**. (The Pool, 125).

— Милли не дает мне проходу, требует, чтобы мы поселились у нее, — **сказал** отец.

— Я знаю, — **отозвался** я.

— Тогда мы так и сделаем, — **заклучил** отец.

— Я еще не решил, буду ли переезжать, — **возразил** я.

1. And what guarantee can you give, Andrei Nikolayevich?

"Yes, what guarantee? Potapenko **said between his teeth**.

2. "If we had engineer like that we'd wheel him out in a barrow", an elderly woman **said in a deep voice**.

3. — Я не стыжусь того, что в моих жилах половина туземной крови, — угрюмо **проворчала** Этель.

Ми бачимо, що в англійській мові манера, спосіб вимовлення уточнюється в кожному випадку один раз — поза дієсловом, за допомогою обставин, у той час як у російських реченнях уточнення обов'язкове в самому дієслові, а інколи робиться і двічі (приклад 3): (*проворчала, а не сказала*) і обставиною (*угрюмо*).

Таким чином, у російській мові в залежності від оточуючих слів у кожному випадку береться нове дієслово, у той час як в англійській вживається одне й те ж дієслово загального значення.

Тенденція до вживання дієслів мовлення широкого значення виявляється в англійській мові набагато сильніше, ніж у російській. Якщо і є в обох мовах однакові за значенням загальні і конкретні дієслова, то вживаються вони по-різному, причому в англійській мові вживається дієслово загального значення там, де в російській буде дієслово конкретного змісту.

Прослідкуємо це на прикладах передачі семантичного компонента характер протікання мовлення, його зв'язок з попереднім викладенням, початок, продовження, кінець.

1. "Don't be silly, mother", her husband **replied** irritably. (Before the Party, 397).

2. I was shown into the smoking-room and he **began** at once: "My dear fellow, before we do anything else, I insist on your drinking a glass of this very indifferent sherry". (Time, 327).

1. — Не задавай глупых вопросов, мать, — раздраженно **оборвал** ее муж.

2. Он провел меня в курительную и, прежде чем я успел раскрыть рот, **загаторил**.

— Дорогой друг, сначала выпейте стаканчик этого весьма посредственного хереса.

3. But her facile prattle did not cease for long and, despite the depressing scene in a moment she had **recommenced**: "There's a sparrow sitting on our cannon". (Castle, 303).

3. Но непринужденная болтовня девочки замолкла не долго, и, несмотря на унылую картину за окном, она через минуту снова **защебетала**:

— А на нашей пушке сидит воробей!

У перших двох прикладах російські дієслова *оборвал*, *затараторила* повідомляють не тільки про закінчення або відновлення процесу мовлення, але й про те, як це відбувається, спосіб, характер дії, в той час як англійські дієслова *replied*, *began* характеризують дію тільки у відношенні його зв'язку з попереднім викладенням. У третьому прикладі англійське дієслово *recommenced* показує відновлення дії за допомогою одного з небагатьох (порівнюючи з російською мовою) англійських дієслівних префіксів *re-*, що відповідає у російському дієслові *защебетать* префіксу *за-*. Але англійське дієслово не передає манери, способу відновлення дії, як це робить російське дієслово *защебетать*. Таким чином, можна говорити про відповідність у реальному спілкуванні англійського родового терміна російському видовому.

Завдяки широті свого значення англійське дієслово може вживатися в різних контекстах, незалежно від сполучених з ним слів, у той час як у російській мові вибір дієслова більшою мірою залежить від слів, що його оточують. Англійське дієслово менш самостійне з точки зору його розуміння, але більш незалежне щодо його вживання. Практика перекладу підтверджує ці тенденції. Так, дуже часто питальні речення вводяться в англійській мові дієсловом, що передає акт мовлення в загальному виді — *to say*, у той час як у російській мові йому будуть відповідати дієслова з семантичним компонентом направленості акту мовлення: *спрашивать*, *осведомляться*, *задавать вопрос*, *сыпать вопросы*, *выспрашивать*.

Якщо при перекладі з англійської мови на російську спостерігається конкретизація, заміна дієслова широкого значення дієсловом, що деталізує акт мовлення, то при перекладі з російської мови на англійську маємо протилежне явище: вживання слова більш широкого значення, зняття конкретності. При цьому багато з виявлених відповідностей не зафіксовані у двомовних словниках (мова йде про регулярну, закономірну конкретизацію, а не поодинокі, цілком залежну від контексту).

Англійські дієслова мовлення менш диференційовані за значенням не тільки ідеографічно, але й стилістично. Свое стилістичне забарвлення дієслово частіше одержує у контексті, саме ж дієслово як одиниця словника буває стилістично нейтральним значно частіше, ніж російське дієслово. При цьому одному англійському дієслову мовлення, стилістично нейтральному, відповідає декілька російських дієслів із різною стилістичною характеристикою (нейтральною, приклад 1; позитивною, приклад 2, негативною, приклад 3, 4, 5).

1. And I know that now we **would talk**, as we had always talked, for three hours straight (The Rocket, 45).

1. И я знал, что теперь мы с ним будем **говорить, говорить** — три часа подряд, как это было у нас заведено.

2. I am sorry to have stayed so long. But I like so **to talk** with you (Farewell, 161).

2. Простите, что я отнял у вас столько времени. Но я так люблю **беседовать** с вами.

3. The manager liked **to talk**. (Of Bondage, 778).

3. Управляющий любил **разглагольствовать**.

4. Someone's **been talking**.
When they come watching a little stable like this — something's up. (Swang Song, 103).

5. ...talking to neighbors there on the front porch, July nights. (The Strawberry, 101).

4. Кто-то **проболтался**. Раз начинают следить за такой маленькой конюшней — значит, дело неладно.

5. ... посидеть июльским вечером на террасе, **посудачить** с соседками.

Дієслову to talk відповідають у вищенаведених прикладах російські дієслова *говорить, беседовать, разглагольствовать, проболтаться, посудачить*, що мають різні стилістичні характеристики.

Ця ж тенденція цілком очевидна при передачі фразеологічних виразів з дієсловами мовлення. Так, словосполучення to tell the truth може перекладатися не тільки нейтрально забарвленими словосполученнями *сказать, рассказать* правду, але й книжним, піднесеним *повесть правду*, експресивними і пониженими *выложить правду, резать правду*.

Як бачимо, при перекладі англійських дієслів мовлення стилістична тональність часто «підвищується» або «понижується».

Таким чином, англійські дієслова мовлення часто не передають самі по собі ті ідеографічні і стилістичні відтінки, для передачі яких у російській мові існують спеціальні засоби (афікси, синоніми). Англійські дієслова широкі за своїм значенням і можуть покривати цілий ряд російських дієслів, диференційованих за відтінками, що вони привносять у своє основне значення.

Умовні скорочення

1. Time — С. Р. Snow. Time of Hope. Moscow, 1964. — Чарльз П. Сноу. Пора надєжд. Переклад М. Васильєва і Г. Кудрявцева. М., 1962.

2. Иск. — Д. Гранин. Искатели. М., 1959. — Daniil Granin. Those Who Seek. Translated by Robert Daghish. Soviet Lt., 1955, 7, 8, 9.

3. The Pool, Before the Party — W. S. Maugham. The Pool. Before the Party. Short Stories. Penguin Book, 1966. — Сомерсет Моэм. Дождь. Рассказы. М., 1964. Заводь. За час до файфоклока. Переклади М. Беккер і Є. Калашнікової.

4. Castle — А. Г. Сронин. Hatter's Castle. Moscow, 1963. — А. Кронин. Замок Броуди. М., 1956. Переклад М. Є. Абкіної.

5. The Rocket, The Strawberry — Ray Brodbery. Science Fiction, Bantam Books, 1965, The Rocket Man. The Strawberry Window. Рей Бредбери. Фантастика. М., 1963. Космонавт. Земляничное окошко. Переклад Л. Жданова.

6. Farewell — E. Hemingway. A Farewell to Arms. Bantam Books. 1966. — Эрнест Хемингуэй. Прощай, оружие! Избр. произв. в двух томах, т. 1. М., 1959. Переклад Є. Калашнікової.

7. Of Bondage — Of Human Bondage. W. S. Maugham. Penguin Books. London, 1963. — У. Сомерсет Моэм. Бремя страстей человеческих. М., 1959. Переклад Є. Голишевої і Б. Ізакова.

8. Swan Song. — Swan Song. John Galsworthy. Moscow, 1965 — Джон Голсуорси. Лебединая песня. Собр. соч. в 16 т., т. 4, М., 1956. Переклад Лоріє.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВИБОРУ ЛЕКСИЧНОГО ЕКВІВАЛЕНТА У ПЕРЕКЛАДІ ВІД КОНТЕКСТУ

Н. І. Сукаленко

За останній час з'явилося чимало праць, де порушується питання про вплив контексту на семантику слова, про неоднакову його роль у різних мовах, про залежність перекладу з однієї мови на іншу від контексту¹. Проте точного визначення цього терміна не існує. Ще Ж. Вандрієс зазначав, що саме контекст «щоразу надає багатозначному слову його особливого значення, звільняючи слово від його минулих значень і створюючи його актуальне значення»². Однак поняття контексту лишилось у Вандрієса невизначеним. Тепер більшість дослідників вважає, що контекст — це відрізок мовлення, необхідний для розуміння значення слова³. Крім цього, лінгвісти звертають увагу на необхідність розмежування безпосередньо мовного контексту та мовної ситуації. Під мовною ситуацією розуміють ті життєві обставини, що реалізують необхідне лексичне значення слова без допомоги прямого мовного контексту. Наприклад, якщо розмова відбувається на дачі під Ленінградом і один запитує іншого: «Ти поїдеш до міста?» — то іншому не треба запитувати: «До якого міста?» Мовна сфера ясна⁴. О. О. Реформатський підкреслює істотну різницю між мовним контекстом і мовною ситуацією, називаючи останню «побутовим контекстом»⁵. Навпаки С. Р. Курилович об'єднує мовний контекст та мовну ситуацію в одне поняття широкого контексту⁶. А. К. Жолковський та І. О. Мельчук вживають такий термін, як «тематичний контекст»: скажімо, кок — це кухар тільки на кораблі⁷. Втім здається, що «тематичний контекст» — це явище іншого плану, ніж мовна ситуація, бо вказівка на мовну сферу становить один із смислових компонентів лексичного значення слова і реалізація цього значення не залежить від ситуації.

¹ Н. Н. Амосова. Слово и контекст. — «Уч. зап. ЛГУ», № 243, сер. філолог. наук, вип. 42, 1958; И. В. Арнольд. О контекстуальном значении и семантической структуре слова. — Английская филология. Ленинградск. пед. ин-т им. А. И. Герцена, т. 272, 1965; Г. А. Бертагаев, С. Ш. Чагдуров. Роль контекста в употреблении слов и элементы его структуры в художественной литературе. Slavia, Ročník XXVIII, Praha, 1959, Sešit 2; Р. А. Будагов. Некоторые спорные вопросы современной семиологии. — «Вестник Московск. ун-та», сер. X филологии, 1966, вып. 6; В. Г. Гак, Ю. И. Львин. Практический курс перевода. Французский язык. Общественно-политическая лексика. Изд-во ИМО, М., 1962.

² Ж. Вандриес. Язык. Гос. социально-экономическое изд-во, М., 1937, стор. 171.

³ Н. Н. Амосова. Вказ. праця, стор. 5; В. Г. Гак, Ю. И. Львин. Вказ. праця, стор. 12; И. В. Арнольд. Вказ. праця, стор. 20.

⁴ Н. Н. Амосова. Вказ. праця, стор. 6.

⁵ А. А. Реформатский. Введение в языкознание. Учпедгиз, М., 1955, стор. 78.

⁶ С. Р. Курилович. Заметки о значении слова. — «Вопросы языкознания», 1955, № 3.

⁷ А. К. Жолковский, И. А. Мельчук. О системе семантического синтеза. I. Стрoение словаря. — Сб. «Научно-техническая информация», М., ВИНТИ, 1966, № 11, стор. 49.

Ми торкнемося головно впливу саме мовного контексту на семантику слова при перекладі. При цьому мовний контекст розуміємо традиційно як відрізок мовлення, необхідний для розуміння лексичного значення слова. Перш за все розглянемо так званий мінімальний контекст, або контекст першого ступеня, за термінологією деяких авторів¹, тобто такий контекст, у якому переклад одного слова залежить від наявності ключового слова. Інакше кажучи, проблема мінімального контексту — це проблема лексичної валентності слів. Лексична валентність не пов'язана прямо з семантикою слів, а зумовлюється нормою, традицією певної мови, отже вона унікальна для кожної мови. Порівняймо підкреслені сполучення двох слів у англійських оригіналах і російських перекладах². With another look round at the furniture, as if to gange his sister's exact position Soames went out towards Piccadilly (by J. Galsworthy. In Chancery). Окинув последний раз взглядом обстановку, словно оценивая *действительное положение* (букв. *точное положение*. — Н. С.) сестры, Соамс направился к Пикадилли (Дж. Голсуорси. В петле); What did she do with herself evening after evening in that little hole? (J. Galsworthy. In Chancery). Что она делает вечер за вечером, одна, в этой *жалкой дыре* (букв. *маленькой дыре*. — Н. С.) (Дж. Голсуорси. В петле).

У наведених прикладах перекладу ключові слова *положение*, *дыра* впливають на вибір слів *действительное*, *жалкая*, тому що тільки від наявності ключових слів, а не від контексту всього речення залежить саме цей переклад цих слів. Здається, що такі випадки займають проміжне становище між ізольованими словами та контекстними еквівалентами. Саме тому словники лексичної сполучності, що зараз утворюються, нададуть велику допомогу перекладачам у пошуках подібних еквівалентів. До речі, більшість двомовних словників не завжди систематично, але наводить аналогічні сполучення слів.

У деяких випадках не збігається у двох мовах кількість слів, що залежать від ключових. Наприклад, порівняймо оригінали з перекладами: I dropped two *brand-new cartons* in front of her nose about an hour ago (J. Salinger. Uncle Wiggily in Connecticut); Час назад я у неї под носом виложила две *нераспечатанные картонки* (Дж. Селінджер, Лапа-растяпа); Mr. Polteed's **expression** at that moment was a **masterpiece** (J. Galsworthy, In Chancery). *Выражение лица* містера Полтида в эту минуту было *поистине великолепно* (Дж. Голсуорси. В петле). Проаналізуємо ці приклади. Англ. *brand-new cartons* перекладається на російську мову як *нераспечатанные картонки*, Mr. Polteed's *expression* was a *masterpiece* — як *выражение лица* містера Полтида *поистине великолепно*. Мабуть, саме таке співвідношення еквівалентів пов'язане з тим фактом, що англ. *brand-new* (рос. *с иголки*) має більш широке коло сполучності порівняно з російським *с иголки*, бо останнє перш за все належить до нової одежі. Те ж можна сказати і про англ. *masterpiece* (*шедевр*), що на відміну від російського слова може характеризувати і вираз обличчя.

Іноді одне з двох слів словосполучення зовсім не перекладається на іншу мову, бо у мові перекладу ці два слова не сполучаються. По-

¹ В. Г. Гак, Ю. І. Львін. Вказ. праця, стор. 12; Н. Н. Амосова. Вказ. праця, стор. 13; Г. А. Бертагаєв, С. Ш. Чагдуров. Вказ. праця, стор. 144.

² Наводимо приклади з перекладів на російську мову J. Galsworthy. In Chancery, To Let. «Прогресс», М., 1964 (переклад першого твору М. Богословської, другого — Н. Вольпіна. Держ. вид-во художньої літератури, Київ, 1960); J. D. Salinger. Nine Stories. Bantam Book, 1964 (переклад розглянутих у статті оповідань виконала Р. Райт-Ковальова, див.: Дж. Д. Селінджер. Повести. Рассказы. «Молодая гвардия», М., 1967).

казове співвідношення такого англійського речення та його російського перекладу *It struck the foyer floor with a violent thump* (J. Salinger. *Uncle Wiggily in Connecticut*). Ботик с *глухим стуком* шлепнувся на пол. (Дж. Сэлинджер. Лапа-растяпа). Англ. *thump* перекладається на російську мову як *глухой стук*, а англ. *violent*, що в свою чергу перекладається, як *сильный, яростный*, у даному випадку лишається неперекладеним, бо сполучення цих двох слів у мові перекладу неможливе: адже *глухой стук* це одночасно *слабый стук*, і підкреслення його інтенсивності було б недоречним.

У інших випадках неможливість поєднати два слова оригіналу у мові перекладу викликає необхідність додати у мову перекладу третє слово. Наприклад. *The second reason was altogether more expansive and imperial* (J. Galsworthy. *In Chancery*). Вторая причина была уже несколько более наступательного и решительного свойства (Дж. Голсуорси. В петле). При перекладі на російську мову було додано зайве слово *свойство*, тому що причина не сполучається із означеннями *наступательная и решительная*.

Трапляються випадки, коли третє слово вимагає заміни одного з двох слів словосполучення навіть у тому разі, коли це словосполучення звичне для даної мови. Наприклад. *And, smiling, he drifted out of the gallery again, blue and solid like the smoke of his excellent cigar* (J. Galsworthy. *To Let*). Он улыбнулся и поплыл прочь из галереи, синий и крепкий, как дым его превосходной сигары (Дж. Голсуорси. Сдается в наем). У російській мові сполучення *голубой дым* більш розповсюджене, ніж *синий дым*, проте *голубой дым*, як символ ніжності та поетичності, не поєднується із словом *крепкий* і тому замінюється на *синий*.

Поки що ми розглядали контекст, необхідний для правильного перекладу слова, з одного-двох слів. Але іноді перекладачі зустрічаються із значно більшим контекстом. Взагалі, щодо довжини контексту, необхідної для розуміння лексичного значення слова, в лінгвістичній літературі висловлювались різні погляди, установлювались неоднакові градації цієї довжини. На думку Б. О. Ларіна, для виявлення реальних відмінностей у лексичному значенні слова, що залежать від самої дійсності, достатньо мінімального словесного контексту (пор. *надеть шляпу — надеть червяка*). Для виявлення тих відмінностей у значеннях, що залежать від індивідуального відношення мовця, можна обмежитися фразовим контекстом. Естетична ж різниця у значеннях виявляється у розгадуванні недоговореного і пов'язана з крупними членами літературного тексту, навіть із текстом у цілому¹. В. Г. Гак та Ю. І. Львін вузьким контекстом називають контекст, що складається з одного словосполучення, а широким контекстом — точне знання цієї ситуації, тих питань, яким присвячено даний твір². Н. М. Амосова розрізняє лексичний контекст першого ступеня, який складається із одного слова, лексичний контекст другого ступеня, що являє собою поширений член речення, та ситуаційний контекст³. Г. А. Бертагев та С. Ш. Чагдуров поділяють контекст на мінімальний (контекст із одного слова), розгорнутий контекст двох груп (контекст — речення та контекст — складне ціле, до складу якого можуть входити у деяких випадках і декілька фраз) і максимальний контекст — структуру всього

¹ Б. А. Ларин. О разновидностях художественной речи (семантические этюды), гл. 1. — Сб. «Русская речь». Пг. Изд-е Фонетического ин-та практического изучения языков, 1923, стор. 63—69.

² В. Г. Гак, Ю. И. Львин. Вказ. праця, стор. 12.

³ Н. Н. Амосова. Вказ. праця, стор. 13, 16.

твору¹. Г. В. Колшанський вважає, що мікроконтекст утворює одне речення, а макроконтекст — абзац². В. В. Акуленко виділяє особливий вид контексту — історико-літературний, що має особливе значення для художнього мовлення та художнього перекладу, наприклад, у повісті О. Генрі «Королі та капуста» назва повісті, назви, а також частково і зміст деяких глав зрозумілі тільки на тлі популярної в країнах англійської мови повісті Л. Керрола «Аліса в зазеркальє»³.

Ми, безумовно, поділяємо впевненість наведених авторів у реальному існуванні і контексту словосполучення, і контексту твору, й історико-літературного контексту, проте встановити чіткі градації для меж довжини контексту навряд чи можливо. Насправді, поняття контексту являє собою таку складну одиницю, що підведення його під такі рубрики, як контекст першого, другого, третього ступеня і т. д., мало б штучний характер. Одне з перших речень «Перлини» Дж. Стейнбека починається словами: "They tell of Kino, the fisherman" (J. Steinbeck. the Pearl). Слово fisherman, не знаючи контексту, можливо було б перекласти на російську мову *рыбак*. Але вже з першого речення ми довідуємося, що йдеться про велику перлину, допомагає нам і назва твору «Перлина», ще пізніше дізнаємося, що Кіно і всі мешканці його села ловлять не рибу, а саме перли. Тому це речення перекладається на російську мову так: «Рассказывают о ловце жемчуга Кино». Тут важко встановити, контекст якого ступеня перед нами. З аналогічними випадками ми зустрічаємося у книзі Голсуорсі «Сага про Форсайтів». Назва другої глави «Здається в найми» — «Fine Fleur Forsyte» — «Хитра Фльор Форсайт». Дійсно у цій главі Фльор мобілізує весь свій розум, свою хитрість, лукавство, спостережливість, щоб примусити батька розповісти їй історію родинної драми. Але слово fine характеризує Фльор на протязі всього роману, саме це французьке слово немовби натякає на походження Фльор. Отже не тільки дана глава потрібна для правильного перекладу слова fine, хоч і не весь текст твору: у тексті є глави, де Фльор зовсім або майже зовсім не згадується.

Крім довжини контексту, ще низка факторів впливає на переклад слова у контексті: різниця у кількості смислових компонентів слова у двох мовах, ставлення письменника до героя, різні потенціальні можливості слів до переносних значень, різний набір мовних кліше та літературних метафор, різна внутрішня форма слова.

При перекладі будь-якого слова на іншу мову перекладач прагне по можливості зберегти однакову кількість смислових компонентів у мові оригіналу та у мові перекладу. Однак у деяких випадках цілком виправданим буває додавання зайвого смислового компоненту. Наприклад: Then he straddled his driver's seat backward and, in his reedy but modulated tenor voice, gave us **the new** installment of "The Laughing Man" (J. Salinger. The Laughing Man). Он садился на свое шоферское место, лицом к нам и спиной к рулю, и слабым, но приятным тенорком начинал *очередной* выпуск «Человека, который смеялся» (Дж. Сэлинджер. Человек, который смеялся). У даному реченні перекладач, беручи до уваги той факт, що головний герой не раз розповідав історію «Чоловека, который смеялся», вибирає замість слова *новый* слово *очередной*, що містить у собі смисловий компонент повторюваності. Але додавати зайвий смисловий компонент можна тільки у відповідності до законів

¹ Г. А. Бертагаев, С. Ш. Чагдуров. Вказ. праця, стор. 144—151.

² Г. В. Колшанский. О природе контекста. — «Вопросы языкознания», 1959, № 4, стор. 47.

³ В. В. Акуленко. К определению функционального стиля. — «Вестник Харьковск. ун-та», № 12, сер. филолог., вып. 2, 1965, стор. 18.

контексту: інакше це призводить до неадекватного перекладу. Наприклад, В. Станевич, порівнюючи російські слова *лег* і *улегся*, вважає, що «укладываться можно на ночь, обстоятельно, неторопливо, даже с уютом»¹. Тому в реченні: «Умирающий добрался до постели, улегся и несколько часов спустя потерял сознание» (О. Бальзак. Гобсек. Переклад К. Локса, Л., 1938) — слід було вжити слово *лег*.

Однакова інтенсивність дії, якості також входить до складу смислових компонентів слова. Порівняймо англійське речення з його перекладом на російську мову: "With rather a **choky feeling** he closed the door and went tiptoeing upstairs (J. Galsworthy. To Let)", «С чувством искреннего волнения Сомс затворил двери и стал подниматься выше (Дж. Голсуорси. Сдается в наем). Навіть не зважаючи на той факт, що дом Тімоті, який зараз відвідав Сомс, був надзвичайно дорогий для нього, бо з цим домом було пов'язане все його життя (контекст всього твору взагалі і даної глави зокрема), саме словосполучення with rather a choky feeling точніше було б перекласти замість *с чувством искреннего волнения* — «задыхаясь от волнения»: у цьому разі збереглася б однакова інтенсивність хвилювання у мові перекладу та оригіналу.

У деяких випадках перекладачі, прагнучи до адекватності у тексті перекладу та оригіналу, поєднують смислові компоненти обох слів в одному. Так, назва XI глави роману "In Chancery" "Suspended Animation" (букв. рос. «Приостановленное оживление») перекладається на російську мову «Затишье». Слово *затишье* містить у собі елемент тимчасовості, який в англійській мові передано словом *suspended*.

Особливу увагу при перекладі слів слід звернути на еквіваленти «по ситуації», за термінологією В. Г. Гака та Ю. І. Львін. Досить часто необхідно відмовитися від дослівного перекладу, який навіть не суперечить нормам мови перекладу, лише тому, що в аналогічних ситуаціях, як правило, використовують іншу форму. Так, французьке речення *Le camarade N a présente les conclusions la Commission des Mandats* можна було б перекласти на російську так: «Товарищ Н. представил выходы мандатной комиссии». Однак у цьому випадку частіше кажуть інакше: «Товарищ Н. выступил с отчетом мандатной комиссии»². Мабуть, еквіваленти «за ситуацією» — це набір мовних кліше, яким перекладач повинен оволодіти. Наприклад, Р. Райт-Ковальова переклала речення Д. Селінджера *He offered me his unlimited sympathy for, in effect, my recent emotional and financial setbacks* (J. D. Salinger, *De Damuier Smith's Blue Period*) таким чином: «Он высказывал безграничное сочувствие по поводу моих материальных и моральных затрат» (Дж. Сэлинджер. Голубой период де Домье Смита), тобто словосполучення *емоційні та матеріальні* вона замінила на звичне у російській мові протиставлення *материальные и моральные*.

Неможливо дотримуватися точності у перекладі і в тому разі, коли розходиться у двох мовах система метафор, сталих порівнянь. У таких випадках перекладач намагається відшукати приблизно однаковий образ. Порівняймо переклади підкреслених слів у творі Дж. Голсуорсі на російську мову. *There was something delicious about Montague Dartie. He was, as George Forsyte said, a "daisy"* (In Chancery). — «Было что-то восхитительное в Монтегью Дарти. Он был, как говорил Джордж Форсайт, истинный «одуванчик» (Д. Голсуорси. В петле). *There were White clouds like the feathers of ducks gilded by the sunlight* (To Let). — «Белые облака, как лебяжьи перья, золотились на солнце»

¹ В. Станевич. Некоторые вопросы перевода прозы. — Сб. «Мастерство перевода». «Сов. писатель», М., 1959, стор. 58.

² В. Г. Гак, Ю. И. Львин. Вказ. праця, стор. 15.

(«Сдається в наєм»). But the real trouble with June was that she had never appealed to his alsthetic sense, though she might well have, with her red-gold hair and her viking coloured eyes, and that touch of the **Berserker** in her spirit (In Chancery). — «Гораздо огорчительнее для него было то, что Джун никогда не радовала его эстетическое чувство, хотя, казалось, у нее были все данные для этого: золотисто-рыжие волосы, светлые, как у викингов, глаза, *что-то воинственное* во всем ее облике» («В петле»). Звідси випливають певні висновки. Джордж Форсайт називає Дарті "a daisy" (букв. *маргариткою*). У російській мові цьому образу відповідає *одуванчик*. Білі хмарки у російській мові неможливо порівняти з пір'ям качки, і перекладач вживає замість цього притаманне рос. мові порівняння «*лебяжьи перья*». Berserker — напівдикий дрезньоскандинавський воїн — символізує войовничий дух. Цей образ відсутній у російській літературі, тому його було перекладено тільки означенням *воинственный*.

Не тільки різний набір літературних метафор, сталих порівнянь може впливати на переклад, але й розходження в естетичних смаках носіїв обох мов. Наприклад, речення Дж. Селінджера She was stretched out on the couch, her **thin, but very pretty legs** crossed at the ankles (J. D. Salinger, Uncle Wiggily in Connecticut) Р. Райт-Ковальова перекладає: «Она лежала на диване, скрестив *худые, но очень стройные ножки*» (Дж. Сэлинджер. Лапа-растяпа), тому що у російській мові *красивые* й *худые* по відношенню до жіночих ніг погано сполучаються.

Майже зовсім неможливо дотримуватися точності у перекладі при обігранні внутрішньої форми слова, його звучання у мові оригіналу. Так, Аннет звертається до Сомса з французькою фразою: "Que tu es grossier" («Який ти брутальний»), а Сомс згадує, що коли він уперше почув від неї цю фразу, по звуковій асоціації франц. grossier з англ. grosier («бакалійник»), він вирішив, що ця фраза означає: "What a grosier you are (рос. мовою «ты бакалейщик») (J. Galsworthy. To Let). Джун Форсайт називає Джона і Фльор lame ducks (рос. переклад *несчастненькие*), а потім по асоціації порівнює їх з charming callow yellow little ducks (рос. *бедные неоперившиеся желтенькие утятки*). Проте ця асоціація в англійській мові можлива лише тому, що англ. lame ducks («несчастненькие») буквально означає «кульгаві качки». Треба взяти до уваги і притаманний англійському фольклору та розмовному мовленню відтінок пестливості, пов'язаний із словом duck «качка» (порів. укр. *голуб*, рос. *голубь*).

Різні потенціальні можливості слів з однаковим прямим значенням до переносних значень також впливають на адекватність перекладу. Наприклад, російське слово *дым* переносно може означати щось ефемерне, примарне. Ці ж потенціальні можливості властиві й англійському слову smoke: John's a poet. He'll be going in, too, and stamping on what's left of us. Property, beauty, sentiment — all smoke. (J. Galworthy. To Let). — Джон поэт. Он тоже пойдет этой дорогой и будет топтать под ногами то, что останется от нас. Собственность, красота, чувство — все только дым». (Дж. Голсуорси. Сдається в наєм). Але франц. слово fumée позбавлене цих переносних потенцій. Саме тому перекласти назву тургеневського роману «Дым» на французьку мову як "Fumée" було неможливо, і Тургенев запропонував перекласти назву роману як «Entre le Passé et l'Avenir» (Между прошлым и будущим, або Sans rivage (Без берега), тобто лексико-семантична проблема була розв'язана за-
собиами стилістики¹.

¹ Р. А. Будагов. Вказ. праця, стор. 7.

Впливає на вибір лексичного еквівалента при перекладі також ставлення письменника до подій, героїв, речей. Порівняймо, наприклад, підкреслене англійське слово з перекладом на російську мову: "...a woman with white shoulders that he knew, and dark eyes that he had sought to know, and hair like **dull, dark amber**" (J. Galsworthy. In Chancery). — «...женщина с белыми плечами, которые ему так знакомы, с темными глазами, которые он так стремился узнать, и с волосами, как *матовый*, темный янтарь (Дж. Голсуорси. В петле). У цьому реченні слово dull перекладається як *матовый*, і, хоча В. К. Мюллер, автор англо-російського словника, наводить при слові dull у даному значенні еквівалент «*тусклый*», перекладач, керуючись ставленням Голсуорсі до Ірен, для якого ця героїня була ідеалом жіночої краси, замінює словниковий еквівалент на слово з більш позитивним значенням.

Таким чином, всі ці численні фактори впливають на вибір лексичного еквівалента при перекладі. Але, на нашу думку, зусилля перекладача зробити переклад більш адекватним змагаються з його прагненням до більш економного, компактного перекладу. І якщо деякі деталі не мають істотного значення для розуміння змісту твору, проте роблять переклад більш громіздким, вони не перекладаються. Наприклад: His long legs, thin as crow's in **shepherd's plaid trousers** were bent at less than a right angle (J. Galsworthy. In Chancery). Его длинные ноги в *клетчатых брюках*, тощие, как у петуха, были согнуты почти под прямым углом (Голсуорси. В петле).

Отже ми намагалися довести, що вибір адекватного лексичного еквівалента в контексті залежить від цілої низки факторів: довжини контексту, різниці у кількості смислових компонентів слова у двох мовах, ставлення письменника до героя, різних потенціальних можливостей слова до переносних значень, різного набору мовних кліше та метафор, різної внутрішньої форми слів. Проте прагнення перекладача до найбільш адекватного перекладу в деяких випадках взаємодіє з його прагненням до найбільш економного і компактного перекладу.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА О. М. ФІНКЕЛЯ

В. А. Козьменко

8 жовтня 1968 р. філологічний факультет Харківського університету зазнав великої втрати. Помер один з найстаріших членів його колективу, доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови, член КПРС Олександр Мойсейович Фінкель.

Ім'я професора О. М. Фінкеля широко відоме в нашій країні і далеко за її межами. Воно назавжди залишиться в ряду імен вчених-філологів, що становлять наукову славу філологічного факультету. Весь творчий шлях О. М. Фінкеля, його педагогічна і громадська діяльність тісно пов'язана з Харківським університетом.

О. М. Фінкель прийшов до Харківського університету в 1920 р. як студент філологічного факультету, у 1928 р. закінчив аспірантуру при кафедрі мовознавства, а потім протягом сорока років вів наукову роботу і читав різні мовознавчі курси в університеті та інших вузах Харкова.

О. М. Фінкель — вчений широкого творчого діапазону, різноманітних наукових інтересів, людина різносторонніх дарувань. Його перу належить більше 150 наукових праць. Він розробив ряд загальних і спеціальних питань граматики, лексикології та фразеології російської і української мов.

Вузівський курс сучасної російської мови, створений О. М. Фінкелем у співавторстві з професором М. М. Баженовим, являє собою значну наукову працю, що дає в багатьох своїх частинах оригінальне висвітлення лексичного складу та граматичної системи російської мови.

Докторська дисертація Олександра Мойсейовича, присвячена дослідженню причинних прийменників російської мови, є серйозним внеском у науку.

Пильну увагу вченого привертала стилістика та питання індивідуального стилю письменника.

Проблемі теорії стилістики присвячені деякі з ранніх праць О. М. Фінкеля, багатющій стилістичний матеріал подано у більшості його робіт з граматики і лексикології. Стилістичний аналіз творів О. Блока і Е. Багрицького є змістом великих праць останніх років. О. М. Фінкелю належать перші спроби вивчення мови і стилю творів В. І. Леніна.

Професор О. М. Фінкель — один із зачинателів радянської теорії перекладу, розробкою якої він займався протягом усієї своєї наукової діяльності, починаючи з книги «Теорія і практика перекладу», що вийшла 1929 р., і закінчуючи узагальнюючою роботою про об'єктивні критерії точності перекладу, над якою вчений працював у 60-ті роки. Наслідки вивчення теорії та практики перекладу відбиває кандидатська дисертація О. М. Фінкеля «Квитка-Основьяненко — переводчик собственных сочинений» (1939 р.), а також статті про переклади на росій-

ську мову творів Шевченка, Шекспіра, Байрона, про діяльність І. Франка як перекладача, Некрасова та інші.

О. М. Фінкелю належать також праці з питань загального мовознавства, з історії лінгвістичної думки, з методики викладання лінгвістичних дисциплін у вузах і в середній школі.

Праці О. М. Фінкеля відзначаються глибокою і багатогранною обізнаністю вченого, його визначним лінгвістичним талантом. Величезна кількість лінгвістичних фактів, глибокий і тонкий їх аналіз, об'єктивність дослідження дозволяють вченому дійти самої суті мовних явищ, зробити обґрунтовані, науково переконливі висновки.

Багато сил віддав О. М. Фінкель справі народної освіти і підготовці спеціалістів-філологів у вузах. Цілий ряд поколінь школярів України вивчали російську мову за підручником О. М. Фінкеля і М. М. Баженова, що витримав 17 видань.

О. М. Фінкель приділяв багато уваги і часу підготовці наукових кадрів, був дбайливим, щедрим учителем і колегою.

Занадто рано обірвалося життя цієї обдарованої, на рідкість працездатної людини. Він не встиг опублікувати ряду вже готових праць, не завершив декількох досліджень, залишив багато думок лише в начерках, численні наукові задуми лишилися нездійсненими.

О. М. Фінкель залишив учнів, яких він учив працювати в кращих традиціях радянської науки, любити свою науку, боротися проти суб'єктивізму і упередженості в наукових дослідженнях, проти поверхності і байдужості у будь-якій справі.

* *
*

Нижче подається список основних праць професора О. М. Фінкеля з лінгвістики. До списку не ввійшли неопубліковані роботи, літературознавчі та літературно-критичні праці, численні науково-популярні статті та рецензії, газетні статті, а також наукові праці, надруковані в журналах 20- років, повну бібліографію яких дати тепер немає можливості.

**СПИСОК ОСНОВНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЬ
ПРОФЕСОРА О. М. ФІНКЕЛЯ**

- ✓ 1. О художественном переводе. Журн. «Художественная мысль», 1922, № 9.
- ✓ 2. О языке и стиле Ленина. Изд-во «Пролетарий», 1925.
- ✓ 3. Короткий вступ до теоретичної стилістики. В зб.: «Ученые записки ХИНО», вып. 1, 1927.
- ✓ 4. Ленін—публіцист. Журн. «Червоний шлях», 1928, № 1.
- ✓ 5. Стихотворный перевод. Журн. «Ди ройте Велт», 1928, № 4.
- ✓ 6. Украинские писатели в русских переводах. Журн. «Красное слово», 1928, № 11.
- ✓ 7. Квітка-Основ'яненко — перекладач власних творів. В зб. «Пам'яті Квітки-Основ'яненка», Харків, 1928.
- ✓ 8. Майстерність «Конотопської відьми». Журн. «Плуг», 1928, № 11.
- ✓ 9. Семантико-стилістичні етюди. В сб. «Ученые записки ХИНО», вып. 2, 1929.
- ✓ 10. Теорія і практика перекладу. ДВУ, 1929.
- ✓ 11. Ленін як публіцист. ДВУ, 1930.
- ✓ 12. Вступительная статья (Критическое введение к Потембне). В кн.: А. А. Потембня. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. ГИЗУ, Харьков, 1930.
- ✓ 13. Вступна стаття. В кн.: О. О. Потембня. 3 лекції теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. ДВУ, 1930.
- ✓ 14. Основи викладання мови в двомовних школах. Журн. «Робітнича освіта», 1930, № 12.
- ✓ 15. Основы преподавания русского языка в двуязычной школе. Журн. «Русский язык в советской школе», 1931, № 1.
- ✓ 16. Термінологічне шкідництво та його теоретичне коріння. Журн. «Мовознавство», 1934, № 4.
- ✓ 17. Про мову дитячої книжки. В зб. «За якість художньої мови», 1934.
- ✓ 18. Грамматика русского языка. Изд-во «Радянська школа», изд. 1-е, 1938, изд. 17-е, 1959*.
- ✓ 19. О некоторых вопросах теории перевода. С сб. «Ученые записки Харьковского института иностранных языков», вып. 1, 1939.
- ✓ 20. Синоптична таблиця «Походження мови». В зб. «Ученые записки Харьковского института иностранных языков», вып. 2, 1940.
- ✓ 21. Русский литературный язык. Учебник для вузов. Изд-во «Радянська школа», 1941*.
- ✓ 22. Подчинение или сочинение? Журн. «Русский язык в школе», 1948, № 4.
- ✓ 23. Грамматика русского языка (для польских школ). Изд-во «Радянська школа», изд. 1-е, 1950, изд. 2-е, 1951*.
- ✓ 24. Грамматика русского языка (для слепых). Изд-во «Радянська школа», 1951*.
- ✓ 25. Современный русский литературный язык (для вузов). Изд-во «Радянська школа», изд. 1-е, 1951, изд. 2-е, 1954*.
- ✓ 26. Про підручник з російської мови для українських шкіл. Журн. «Українська мова в школі», 1952, № 4.
- ✓ 27. Переклад у середній школі. Журн. «Українська мова в школі», 1952, № 5.
- ✓ 28. О содержании и методике практических занятий по «Введению в языкознание». Журн. «Вопросы языкознания», 1953, № 5.
- ✓ 29. О построении курса «История языкознания», «Вопросы языкознания», 1954, № 6.
- ✓ 30. Способи вираження граматичних значень в українській мові. Журн. «Українська мова в школі», 1956, № 2.
- ✓ 31. Материали для фразеологического словаря русского языка (Воробьиная ночь). Журн. «Вопросы языкознания», 1956, № 4.
- ✓ 32. Иван Франко — перекладач Некрасова. В зб. «Учені записки ХДУ», т. 24. «Труди філологічного фак-ту», вип. 4, 1956.

* Книга написана О. М. Фінкелем в співавторстві з професором Харківського університету М. М. Баженовим.

33. Иван Франко — переводчик Некрасова. «Известия АН СССР, ОЛЯ», вып. 4, 1956.
34. Союз **благо** на русском языке. В сб. «Ученые записки ХГУ», т. XX. «Труды филологического ф-та», т. 3, 1956.
35. О значении и употреблении предлога **благодаря**. Журн. «Русский язык в школе», 1956, № 6.
36. Творительный причины в русском языке. В сб. «Ученые записки ХГУ», т. ХСІХ. «Труды филологического факультета», т. 6, 1958.
37. Предлог за с творительным падежом в причинном значении. В сб. «Ученые записки ХГУ», т. СІ. «Труды филологического факультета», т. 7, 1959.
38. Из лекций по «Введению в языкознание». Грамматика. Изд-во ХГУ, 1959.
39. Курс современного русского литературного языка. Изд-во «Радянська школа», изд. 1-е, 1969, изд. 2-е, 1965*.
40. Предлог **ради** в причинном значении. В сб. «Ученые записки ХГУ», т. СІХ. «Труды филологического ф-та», т. 8, 1960.
41. Предлог **через** в причинном значении. Там же.
42. Складні випадки морфологічного аналізу слова. Журн. «Українська мова в школі», 1960, № 3.
43. Про особливості синтаксичного калькування в російській літературній мові XVIII—XIX століть. В кн.: О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Тези доповідей і повідомлень III республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні. Вид-во ХДУ, 1960.
44. Выступление на Всесоюзной конференции (О соотношении синхронии и диахронии). В кн.: О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. (Материалы дискуссий). Изд-во АН СССР, 1960.
45. Стилистическое использование служебных слов. В кн.: Межвузовская конференция по исторической лексикографии и языку писателя. Тезисы докладов. Л., 1961.
46. К истории предлога **из-за** в причинном значении. Журн. «Филологические науки» (НДВШ), 1961, № 2.
47. Об автопереводе. В сб. «Теория и практика перевода». Изд-во ЛГУ, 1962.
48. Значение и употребление предлога **ввиду**. Журн. «Русский язык в школе», 1962, № 1.
49. Предлог за с винительным падежом в причинном значении. В сб. «Ученые записки ХГУ», т. СХVI. «Труды филологического ф-та», т. 10, 1962.
50. Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке. Изд-во ХГУ, 1962.
51. Дієприслівникові звороти з причинним значенням. В зб. «О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики». Вид-во ХДУ, 1962.
52. О времени грамматическом и времени объективном. Журн. «Филологические науки» (НДВШ), 1963, № 1.
53. О слове **шаматон** в русском языке. В сб. «Этимологические исследования» Изд-во МГУ, вып. 4, 1963.
54. С левой стороны. (Заметки о словах). В сб. «Лексикографический сборник», вып. 6, Изд-во АН СССР, 1963.
55. Про викладання курсів загального мовознавства в університетах і педінститутах. В зб.: «Методологічні питання мовознавства». Вид-во «Наукова думка», 1966.
56. Прикметники з приставкою **без-**. Журн. «Українська мова і література в школі», 1967, № 7.
57. 66-й сонет в русских переводах. В сб.: «Мастерство перевода». Изд-во «Советский писатель», 1968.
58. Сполучення «под влиянием» у причинному значенні у сучасній російській літературній мові. Журн. «Мовознавство», 1969, № 2.

* Книга написана О. М. Фінкелем в співавторстві з М. М. Баженовим.

ЗМІСТ

Літературознавство

	Стор.
П. Я. Корж. Проблема жанру історико-біографічного роману в радянській критиці	3
Л. П. Березнікова. До питання про концепцію особи в повоєнній російській прозі початку 20-х років	14
Р. М. Піддубна. Про природу динамічності романів Ф. М. Достоєвського («Злочин і кара»)	20
О. Б. Селін. До питання про вивчення творчості М. С. Шагінян	27
О. О. Миронов. До питання про методика аналізу перекладу поетичного твору	34

Мовознавство

О. К. Клименко. Про одну стильову тенденцію Шевченка — редактора (з творчої лабораторії)	40
Є. М. Ткаченко. Спроба синтактико-стилістичного аналізу поезії О. Блока «О доблестях, о подвигах, о славе»	47
Л. Г. Авксентьев. Фразеологізми Михайла Стельмаха в російських перекладах	52
А. Я. Опришко. До проблеми питального речення в сучасній російській мові	59
Г. М. Дмитренко. Дієприкметник у сучасних граматиках української мови.	67
Г. В. Коптьолова. Про деякі семантичні особливості дієслів мовлення англійської мови у порівнянні з російською	71
Н. І. Сукаленко. Залежність вибору лексичного еквівалента у перекладі від контексту	77
В. А. Козьменко. Пам'яті проф. О. М. Фінкеля	84
Список основних лінгвістичних праць професора О. М. Фінкеля	86

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия филологическая

Выпуск 5

(На украинском языке)

Редактор *Л. С. Міліченко*

Техредактор *Г. П. Александрова*

Коректор *Т. О. Доброскок*

Передано до складання 27/V 1969 р. Підписано до друку 11/XII 1969 р. БЦ 50337. Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг 5,5 фіз. друк. арк., 7,7 умовн. друк. арк., 7,4 облік. вид. арк. Зам. 963. Тираж 500. Ціна 52 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків-3, Університетська, 16.

